

Г Р . Н А Ш .

МОРАЛЬ.

(ПРИРОДА, ЗМІСТ, ІСТОРІЯ ТА НОРМИ Ї).

ВІННІПЕГ, МАНІТОБА, 1922.

Ціна 50 центів.

Накладом Української Книгарні
850 Main St., Winnipeg, Man.

З Друкарні „Канадського Фармера
120-122 King St. Winnipeg, Man.

ДРАМАТИЧНІ КНИЖКИ

котрі можна набути в

Українській Книгарні

850 Main St.

Winnipeg, Man.

ТЕАТРАЛЬНА БІБЛІОТЕКА.

Аматорський театр, підручник для культурно-просвітних організацій та аматорських кружків	25ц
Американець, веселий образ з життя народу зі співами в 3-ох діях. — Написав Мст. Рус	15ц
Базар, пєса на 4-ри розділи. В. Вишинченка	25ц
Батраки, драма в 4-ох діях, малюнок з робітничого життя, переробив з російського Ф. А. Костенко	35ц
Безгаланна, драма в 5-ох діях, Івана Тобілевича	25ц
Блудний Син, образ з життя наших виселенців в Америці в 4-ох актах зі співами, Є. А. Луцка	25ц
Бондарівна, драма в 4-ох діях Івана Тобілевича	20ц
Бувальщина або на чужий коровай очей не поривай, комедія в одній дії, Веселовського	20ц
Бурлака, драма в 5-ох діях, Ів. Тобілевича	35ц
В долині сліз, драма з робітничого життя Єл. Карпенка	30ц
Великий молох, пєса на 3 розділи В. Вишинченка	50ц
Верховинці, драма в 3-ох актах, О. Корженівського	30ц
Вертеп, сценічна картина для колядників, Є. Луцка	5ц
Веселі Полтавці, комедія з життя полтавських Українців в 3-ох діях зі співами і танцями, К. П. Мірославського	30ц
Виворожила, комедія в 1-ім акті Є. Луцка	10ц
Вихованець, народна комедія в 3-ох діях зі співами і танцями Л. Янчука	25ц
Вихрест (в чаду кохання), драма в 5-ох діях зі співами і танцями Козич-Уманської	35ц
Власна хата, прольот, Ярослава Марченка	10ц
В неволі темноти комедія з життя наших виселенців в Америці, в 3-ох діях, Є. Луцка	25ц
Воєнна любов, жарт на одну дію, О. Бабія	10ц
В кігтях рзпусти або над безоднею пропасти, в 5-ох діях	35ц
В Галицькій неволі, драма в 5 діях зі співами і танцями	30ц
Гей на Івана, гей на Купала, оперетка в 1-ій дії, П. Федисева	15ц
Глитай або павук драма в 4-ох діях, М. Л. Кропивницького	45ц
Гостина св. Николая, драматична гра в 4-ох виходах, Є. Калитовського ..	10ц
Дай серцю волю, заведе в неволю, драма в 5-ох діях, М. Кропивницького ..	40ц
Два домики і одна фіртка, комедія в 1-ій дії, Льва Лотоцького	15ц
Дві жертви за вірну любов, драма в двох діях, з чотирма відслонами, Павла Дудака	40ц
Двоє, драматичний малюнок на одну дію, Гавриїла Кобзара	10ц

(Продовжене спису на слідуєчій сторінці окладинки).

Г р. Н а ш.

МОРАЛЬ.

(Природа, зміст, історія
та норми її.)

”Працюй і бори ся на світі,
Найбільше-ж люби і кохай,
І, що-б не почав ти робити
Любовю усе ти вінчай!”

(Грінченко).

ЗБІРКА
ІВАНА ЛУЧКОВА

1922

НАКЛАДОМ: УКРАЇНСЬКОЇ КНИГАРНІ

850 Main Street

Winnipeg, Man.

З ДРУКАРНІ: “КАНАДИЙСКОГО ФАРМЕРА”

120-122 King Street

Winnipeg, Man.

ПЕРЕДМОВА.

"Героїв час минув... — що-ж, будемо й без них!...
Але певже нема ні іскорки чесноти?
Певже, крім пишних фраз та поривів дрібних,
Нічого вже нема в найвищої істоти?
Ми раді за прогрес, і от до всіх країн
Ми на вистави йдем з культурністю своєю.
Коли ж той буде час, що більше, ніж машини,
Ми виставим людий з високою душею?"

(Самійленко).

Вперед, гадко! час минас!
Ми вперед ідем поволи:
Треба швидче поспішати,
Погулять, як вітер в поли.

Щоб пові шляхи побачить,
Щоб про їх ся розпитати,
Щоб тії шляхи повії
Братям нашим показати..

(Бачинський).

Перед нашими очима пройшло в житє багато молоді тієї молоді з кришталево-чистою душею, з негасимим святим пориванєм до правди, яка всім своїм єством, як билина до сонця, пнеться до освіти, з метою осягнути знанє правдивого людського життя.

Ми не раз бачили, як вона без провідника, без сторонньої помочі, без всякої системи, з одним лиш горячим бажанєм "навчитись жить по-людськи", самотужки здобуває потрібну їй крихту знаня і витрачає на се занадто багато часу й праці, часто непродуктивно, лиш через брак відповідної літератури.

Разом з тим ми пересвідчилися, що таку молодь найбільше цікавить те, що так чи инакше освітлює людське житє з морального боку. Питаня моральні — се ті питаня, якими вона завше живе, горить, над якими найбільше ламає голову. Розв'язаня сих питань взагалі не легке, а нашої українській молоді воно утрудняєть ся ще й тим, що до сього часу немає відповідної літератури українською мовою. Та, правду кажучи, і на московській мові переважає спеціальна література, а не зага-

льно-приступна. Зважаючи на все се, і намислились ми по силі своїй допомогти нашій молоді в ознайомленні з моральним питанням.

Та з чого почать? На протязі віків склались різні погляди на мораль та різні системи її трактовання.

Одні системи (авторитарні) трактують, що мораль походить з абсолютного авторитету і її не можна загально обґрунтовувати, а інші (автономні), навпаки, доводять, що мораль має загальні принципи і закони її можна обґрунтувати. По-мимо того, одні системи з'ясовують мораль, як діяльність розсуду, інші — чуття, а треті — чуття та розсуду вкупі. Знов же є системи (евдемонизм), що з'ясовують моральну діяльність людей бажанням щастя, особистого (егоїзм) або загально-людського (утілітаризм); є такі системи (еволюціонизм), що моральну діяльність з'ясовують бажанням поступу, особистого (індивідуальний індивідуалізм) або загально-людського (індивідуальний універсалізм), а є й такі (мораль обов'язку), які на-стоюють на тім, що бажання щастя не має і не повинно мати жадного впливу на моральну діяльність людини, і т. д.

Богато є різних систем і кожна по своєму з'ясовує, що таке мораль.

Гадаючи, що одночасне трактування про різні теорії моралі занадто обтяжить читача, який вперше береться за вивчення моралі, ми не наважились дати в першу чергу хоч коротке освітлене різних систем моралі, а отут виклали більш — менш приступно тільки одну теорію, яка з'ясовує мораль тими природженими інстинктами, що примушують людину, шукаючи власного щастя, дбати про загально-людське добро. Се та теорія, яку можна назвати теорією натуральної моралі, що еволюціонує під впливом зміни економічних умов життя.

Спинились ми на сій теорії через те, що 1) в останні часи вона найширше запанувала в науці, 2) найбільше відповідає сучасному стану природних наук про походження та соціальне життя людини, 3) найлегша для зрозуміння, і 4) дає багато матеріалу для широкого міркування про різні питання, так чи інакше зв'язані з морально-суспільним життям людей.

Ми не утворювали нових теорій, а, дбаючи про цінний

духовний споживок для молоді, зібрали тут, мовляв Монтень, пучечок чужих квіток, давши від себе ту нитку, яка їх зв'язує.

Щоб читач легше і ясніше зрозумів нижче подану теорію моралі, ми, помимо того, що поминули інші теорії, — майже скрізь вжили догматичного, або, правдивіше сказати-б інформаційного викладу, не вдаючись в критику. Покладаємо надію, що цікавий читач не обмежить ся тільки нашою книжкою і знайде можливість познайомитись з іншими теоріями моралі та їх критичним розглядом по інших уже працях. Гадаємо, що хто нашим трактованем не задовольнить ся, той шукатиме другого, а тоді йому, знаючи викладену нами систему, легше буде критично розглянутись в різних трактованнях моралі і скласти їм свою власну оцінку. Наша мета — заохотити і допомогти молоді поміркувать над тим, що таке моральне житє.

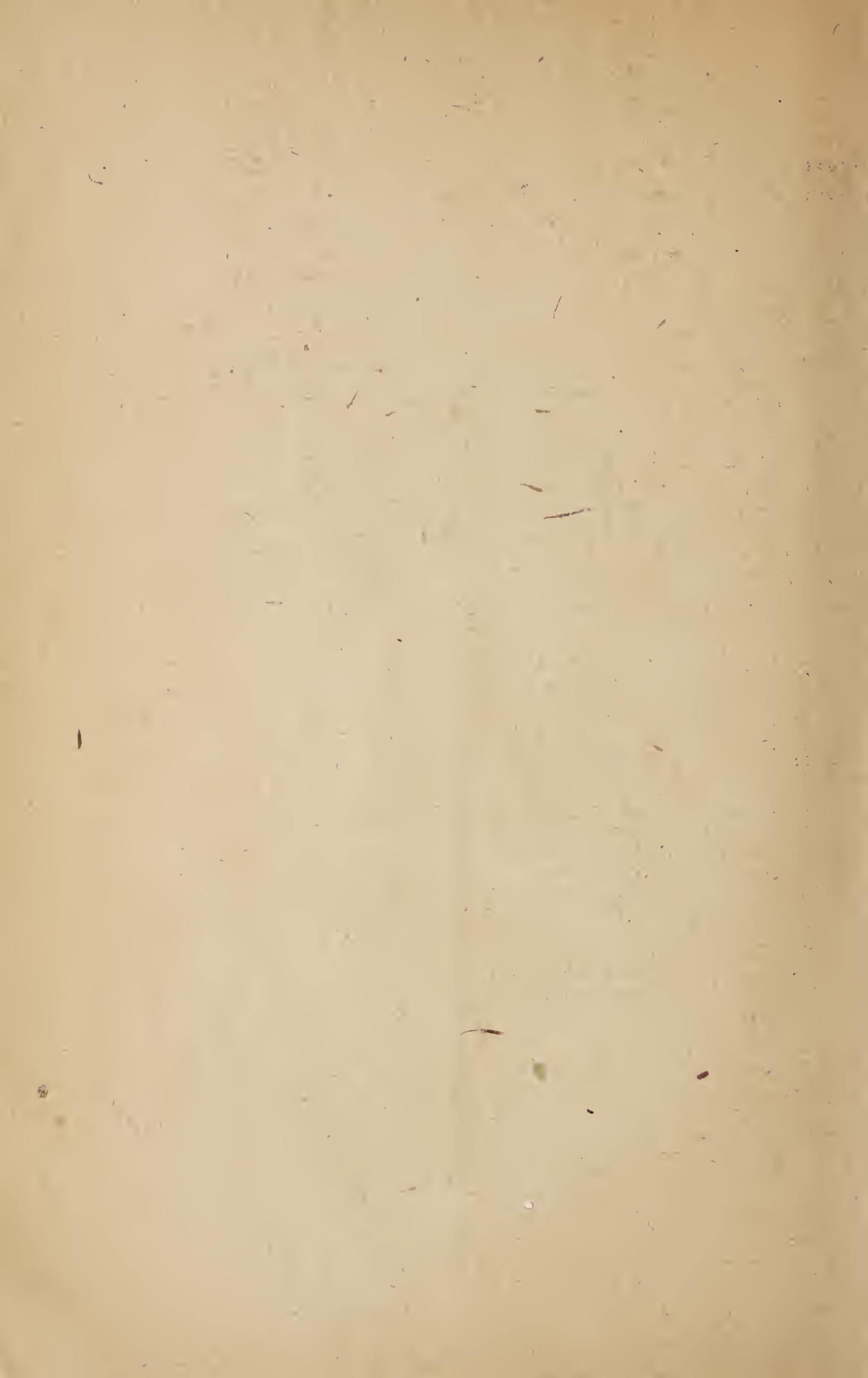
Матеріалом для свого викладу про мораль ми покористували ся переважно з таких праць: —

- 1) Сутерландъ — Історія розвитку нравственнаго инстинкта.
- 2) Вольтманъ — Система морального сознанія.
- 3) Фаулеръ — Прогрессивная нравственность.
- 4) Крживицкій — Этика.
- 5) Менгеръ — Новое учение о нравственности.
- 6) Лакомбъ — Соціологическія основы истории.
- 7) Бюхнеръ — Сила і матерія.
- 8) Дарвинъ — Мое міросозерцаніє.
- 9) Дарвинъ — Происхождение видовъ.
- 10) Целль — Умъ животныхъ.
- 11) Эспинасъ — Соціальная жизнь животныхъ.
- 12) Липертъ — Історія культуры.
- 13) Каутскій — Возникновение брака и семьи.
- 14) Бельше — Происхождение человека.
- 17) Драгоманів — Рай і пеступ.
- 18) Герцен — Знанє і мораль.
- 19) Бебель — Жєнщина и соціализмъ.
- 20) Бремъ — Жизнь животныхъ.

та з інших праць.

Опріч того, покористовувались ми віршами та народними приказками, в яких одбив ся моральний світогляд нашого народу, з різних українських етнографічних збірників та з творів наших письменників.

Гр. Наш.

I.

ЗАКОНИ ПОВОДЖЕННЯ.

Хто ходить в десятці.
У кого свитина
Вся — латка на латці, —
Аби були в нього
Голова та руки,
Любов до народу,
Волі й науки, —
Він чадо громади:
Вона його любить.
Як сина кохас,
Як сина годубить.
Хто-ж всім поверзусь.

Зневажа родину,
Свого не шанує,
А служить чужині,
Хто в краще не вірять.
Душею не рветь ся
Будучину змірять
Й живе, "як живеть ся", —
Тому треба плакати.
На себе самого,
Бо не привитась
Вкраїна такого.
(О. Кониський).

Кожда людина живе по законах.

Людина не може жити так, як їй забагнеть ся, ніколи нікого й нікого не слухаючись, ні з чим не рахуючись, ні до чого не пристосовуючись, то-б-то, не зважаючи на те, чого від неї вимагає жите (природне, суспільне та особисте).

Коли людина хоче задовольнитись зо свого життя, коли хоче, щоб се жите було щасливим, то мусить свої бажання, спонукання та поривання ладнати з тими законами поведження, з тими законами людських відносин, які на неї накладає се жите (природа, суспільство та власний організм), бо жите задовольняє і дає щастє лиш тим, хто шанує його, хто шанує вироблені ним закони та кермуєть ся ними в своїх вчинках, в своїм поведженню; хто ж ними нехтує, того воно карає і відбирає від нього щастє.

“Як дбаєш, так і маєш” (нар. пр.).

Через те в своїм поведженню люди мусять не покладатись лиш на свою волю, на своє бажанє, а мусять слухатись законів

людського поводження, бо як каже приказка: “своєю волею до добра не дійдеш”.

Всі, які є закони поводження можна розкласти на дві збірки: — 1) природні закони та 2) людські закони.

Природні закони.

Природні закони утворила для нас сама природа. Люди в їх утворені не втручались. Сі закони утворились, склались навіть без людського відома, без жадного їх заходу; склались самотійно і стоять вище їхньої вдачі, сили та волі. Знищити або змінити їх люди сами не мають сили.

Людські закони.

Людські ж закони поводження придумано і складено самими людьми. Складали їх люди, ґрунтуючись на своїм досвіді, спостерігаючи, з одного боку, життя природи, а з другого — суспільне та особисте життя людей. Люди мають волю і силу сі закони міняти, коли в сім є потреба. Через те сі закони ламаються, одні частіше, другі — рідче, залежно від умов життя та культурного поступу людей. Менше всього, як доведено наукою, люди міняють такі свої закони, які по змісту близько стоять до природних.

Людські закони поводження, в свою чергу можна розкласти на 4 збірки: 1) державні, 2) суспільні, 3) релігійні та 4) моральні.

Державні закони.

Державними законами звуться ті закони, які складає держава, щоб вартувати та обороняти свої інтереси, як в межах свого пановання, так і по за ними*). Всі вони тепер списані в книгах. Хоч справді ні жадна людина всіх державних законів не знає, але ніхто не має права відмовлятися незнанням хоч би одного закону. Всі люди одної держави мусять виконувати всі закони, які до них стосуються. До правдивого послухання

*) У нас тепер державні закони складає Державна Дума, потім їх переглядає Державна Рада, а стверджує цар.

сим законам примушує сама держава фізичною силою через своїх агентів; суд, адміністрацію і т. и.

Закони суспільства.

Закони суспільства складає само суспільство, щоб забезпечити себе від шкідливих людей в тих межах людської діяльності, якими держава не дуже цікавиться і відповідних для них законів не склала. Також закони суспільства складаються для того, щоб поліпшувати суспільне життя, помимо державного впливу. Суспільні закони є не що інше, як, наприклад, народні звичаї (звичай гостинності у славян; звичай витати на улиці і незнайомих людей у селян і т. и.), товариські звичаї та традиції різних верств суспільства, корпорацій, гуртків та професій (“шляхетні звичаї та традиції”, “честь мундіра”, лікарське та вчительське реноме і т. и.). Се ті закони, що від одних верств, стану та професій часом вимагають як раз протилежного, ніж від других. Закон професійної честі, напр., від вояків вимагає всяку образу змивати кровю, але той же самий закон учителеві не тільки забороняє се робити, а навіть забороняє піднімати руку на кого б то не було, бо вчитель по своїй професії повинен і других вчити і сам завше ратувати особисту і професійну честь гуманними способами. Звичайно, закони суспільства ніде не списані, але більше відомі людям, ніж закони державні, і хоч суспільство примушує слухатись їх, взагалі, не фізичною силою, а лиш словом, переконанєм та громадянським призи́рством до винуватців, все-ж таки людність правдивіше слухається їх, ніж законів державних.

Релігійні закони.

Релігійні закони — се обрядові закони віри в догмати кожної релігії, виключаючи звідсіля моральні поучення, бо такі поучення стосують ся вже до законів моралі. От, напр., в Християнській релігії вимаганє віри в Бога Отця, Сина і Св. Духа, в Його Промисел, в Божу Матір, в Святе Письмо, в святу силу молитви посту, таїнств і т. и. — все се є релігійні закони. Проповіді-ж І. Христа про те, як треба жити, належать до законів моралі.

Релігійні закони складають ся або самими засновувателями релігій, або їх послідовниками і, як не зразу, то пізніше списують ся на папері.

Закони моралі.

Закони моралі — се закони нашого не тільки зовнішнього, а й внутрішнього духовного поведження. Виконанє їх залежить тільки від нас самих, від нашої доброї волі, тому списують ся вони не на папері, а в наших душах та в нашім розумі. Се як раз закони тієї моралі, про яку у нас буде річ. Через те з'ясувати їх зміст, з'ясувати, що то саме за закони, хто чи що їх складає, від чого залежить їх виконанє і як саме їх люди виконують, — з'ясувати все се можна буде лиш тоді, коли ми добре зрозуміємо, що таке мораль.

Тепер же ми з'ясуємо лиш, в яких стосунках, в яких зв'язках стоять моральні закони з законами державними, суспільними та релігійними.

“Яка воля, така й доля (нар. пр.).

Пригадавши собі всі закони поведження та з'ясувавши їхню роль в житю, ми побачимо, що коли людина нехтує яким би то не було законом поведеня, нехтує законом взагалі, то сим наживає собі біду. Нехтованя законами веде людину до якої небудь втрати або й кари і т. и.*). Наприклад, як що я не буду примушувати своє тіло, свій організм вживати того, що йому вадить; се-б-то, коли я буду пити, їсти, працювати й одпочивати в міру, як раз так, як мій організм потребує, то я буду здоровою людиною. А здоровя — перший фактор людського щастя. Коли-ж я буду обідатись, п'яньствувати, знесилювати себе працею або лїнощами, — одним сповом, коли я знехтую той закон природи, що вимагає вживати всього в міру, — то природа покарає мене чи то головною слабістю, чи шлунковою,

*) Звичайно, в тім разі, коли се закон сучасного життя, бо є такі людські закони, що вже застаріли і ніякого впливу на життя не мають, а вважають ся законом лиш по традиції. тоді як силу, що повинен мати всякий закон. вони давно вже згубили; такий закон не слід уже і вважати за закон.

чи загальним знесилем мого тіла, яке доведе мене до хвороби. Не дурно-ж і приказка склала ся: “не бери по-над-силу, бо урвеш хрящ і жилу”. За нехтоване державними законами карає сама держава через суд та поліцію чи то грошовою втра-тою чи вязницею, чи навіть карою на смерть.

Суспільство теж пильнує, щоб його законів слухались, як слід, всі його громадяни, а тих хто нехтує ними, виганяє з сво-го гурту, карає загальним призирством.

Уважно ставитись до релігійних законів примушує людей їхнє релігійне почутє та жерці або духовенство. Жерці та ду-ховенство дбають про те, щоб люди правдиво справляли ре-лігійні обряди та слухались Божого слова. Коли вони бачать, що хто небудь сього не робить, то карають його такими спо-собами, які мають в своїй силі, а коли не знаходять кари на сім світі, то погрожують ся, страхають тогосвітньою карою.

Як щож людина правдиво слухаєть ся всіх законів пово-дження, то крім тієї подяки, нагороди, яку їй дають за се при-рода, держава, суспільство й релігія, або як не дають, то хоч обіцяють на сім чи на тім світі, вона має (і се саме головне) ще й внутрішнє духовнє самозадоволенє тим, що зробила так, як треба було, не пошкодивши ні державі, ні суспільству, ні релігії, ні, природі. Таке самозадоволенє робить людину ща-сливою і сим прикрашає її жите.

Часом слухняність до законів і не дає людині приємности, вдаєть ся байдужною; часом людина не почуває задоволення, слухаючись закону, і не бачить ні від кого за се подяки. Але нехтоване законами завше доводить людину до якої небудь втрати або до кари.

Коли ми станемо розглядати поведженє та вчинки людей, то побачимо, що люде платять податки державні, ходять на муштри, не крадуть одно у одного, не бють ся і т. и. — через те, що сього вимагають державні закони поведження; люди привітні до гостей, ввічливі навіть на улиці з незнайомими, ми-лостиві до бідних, гуманні і т. и. — завдяки вимогам суспіль-них законів поведження; ходять до церкви, молять ся, постять ся — слухаючись релігійних законів поведження.

А що ж то за закони моралі? До чого вони примушують людей і чим одрізняють ся від других?

Щоб виявити закони моралі, пошукаємо такі вчинки, які ми вважаємо за неморальні, які обурюють нашу моральність.

П'янство, зраду, брехню, жорстокість і т. и. безумовно всі люди вважають за неморальність. Виходить, що п'ячити, зраджувати, брехати і т. и. забороняє нам мораль. Отже, не п'янствуй, не бреш, не зраджуй — се моральні закони.

Та тут ми помічаємо цікаву річ, помічаємо, що вчинки та поривання, які забороняють ся моралю (п'ятика, зрада, брехня), забороняють ся і другими законами поведження. Виходить, що такі вчинки мало того, що суперечать моралі, суперечать ще й якому небудь з тих законів поведження, які ми вище навели. Справді, п'ятика, наприклад, єсть порушене закону природи, який вимагає не знесилювати свою натуру лишнім; зрада — порушає державні закони, що примушують кожную людину чесно доглядати інтересів своєї держави; брехня, жорстокість, лінощі, обжерство — порушають суспільні та релігійні закони і т. и.

Таким побитом, начеб-то виходить, що порушене якого-б то не було закону поведження разом з тим порушує й закони моралі, то-б-то стає неморальністю.

Що ми вважаємо моральним.

Отже моральним, мабуть, треба було-б вважати те, що не суперечить законам поведження, а підтримує їх. Виходить буцім то мораль пильнує, доглядає того, щоб люди слухались вище згаданих законів поведження. Се дозволяє нам зробити висновок: 1) що мораль є така внутрішня, духовна вдача людини, яка примушує її щиро та правдиво виконувати всі закони поведження: державні, суспільні та релігійні і 2) що закони цієї вдачі (закони моральности) буцім то мають на меті не допускати людину до того, щоб вона порушала який би то не було закон поведження.

Так нам здаєть ся лиш зразу. Коли-ж ми пильніше придивимось до законів моралі та до її діяльності, то побачимо, що мета її не в догляді за тим, чи не порушає людина який небудь зверхний закон поведження; побачимо, що мета її в чімсь

иншим, бо не завше вона згоджується і не завше обороняє вимагання законів державних, релігійних та суспільних.

Мораль не завше погоджується з іншими законами поведження.

Досить взяти один-два приклади, щоб спостерегти як мораль часом не тільки неєднається з іншими законами поведження, не тільки не вимагає того, що їй вони, а навіть прямо їй остро їм суперечить. Наприклад: ми знаємо, що державний закон вимагає аби кождий вояка скрізь і завше слухався свого старшого, що-б той не звелів, опріч зради цареві та державі. Такої слухняности взагалі вимагає й мораль. Отже, коли старший накаже меншому, хоч би й під час війни, бити беззахисту жінку, то в такім разі мораль остро запротестує проти вволювання волі старшого. Се-б то, в такім випадку мораль і державний закон зовсім розминуться.

Другий приклад: державні та релігійні закони вимагали від Галілея зректися своєї теорії, що сонце стоїть, а земля ходить навколо нього, але таке зречення Галілей вважав неморальним і, давши присягу в зреченні, нарешті знов додав: “а все таки ходить”. Уперто стояти на своєму його примусило не що інше, як мораль, — та сама мораль, яка й 1880 року примусила простого селянина Фокшу на суді в Коломії сказати: “най зараз гину, а від правди не відступлю”.

Всякий скаже, що в наведених випадках треба згодитись з вимаганем моралі, залишивши вимагання інших законів, бо не на їх боці та, якась вища, правда, що відчувається душею. От в тім то і вся сила. Мораль та її закони мають на меті не догляд за виконанем інших законів поведження, а самостійне кермоване людиною, догляд за тим, щоб вона завше поводитись так правдиво, як се слід справжній людині. Мораль вимагає, щоб людина робила те чи інше не тільки з остраху перед всякими зверхніми законами, а й по власній охоті, по щирому переконанню, що тут то й є вища правда. Се все примушує нас ставити мораль вище всіх; раніш зазначених, законів поведення.

Ріжниця між законами моралі та іншими законами поведення.

Коли ми поставимо закони державні, закони суспільства та релігійні з одного боку, а моральні поруч з другого, то побачимо між ними от яку різницю: —

Закони державні, суспільні та релігійні мають силу керувати нашим зверхним, фізичним поведенням;

Виконання їх надає нам матеріяльну або фізичну користь, а нехтовання загрожує матеріальною втратою та фізичною карою на сім чи тім світі;

Виконання їх задовольняє нас не стільки як самотійну істоту, скільки як частину якоїсь другої цілості, бо хоч вони мають на меті матеріяльну користь і окремої особи, але складаються однаково для всіх;

Надають ся вони нам зверху від других, через те вони загальні, мало пристосовані до кожної особи і мало їй відомі;

Безумовно їм коритись, хоч і з великою неохотою, примушує нас фізична сила других людей.

Закони моралі доглядають нашого внутрішнього духовного поведення.

Виконання їх часом не тільки не дає нам матеріяльної користі, а, навпаки, матеріально або фізично шкодить; взагалі, треба сказати, що матеріяльна користь окремого “я” для моральних законів не має ніякої ваги;

Виконання їх задовольняє духовний зміст нашого “я”, як цілу самотійну і самотутню істоту, бо хоч вони мають вищою метою духовну користь вської людности, але складаються в кожній особі окремо;

Надають ся вони нам не зверху, а виникають з особистої вдачі нашого “я”; через те вони особисті, індивідуальні, і тому більше пристосовані до нашої вдачі і більше кожному відомі;

Слухатись їх примушує нас тільки наше “я”, людина слухається їх по своїй волі. Насильне виконання їх не вважається вже за моральність, бо, як каже приказка: “без доброї волі й дар не дар”.

“Що віра, то й міра” (нар. пр.).

У кожної людини є свої моральні закони. Хоч ми бачимо, що багато людей в однакових випадках однаково морально поведуться, то се ще не свідчить, що вони слухають ся одного й того-ж морального закону. Се свідчить лиш про те, що завдяки історичним умовам тай взагалі однаковим умовам життя, закони моралі одної людини стали схожими на закони моралі другої людини; свідчить про те, що багато людей склали, хоч і нарізно кождий для себе, однакові моральні закони, або один у одного вільно позичили.

Кожда людина по щирости вважає всяке спонукання, поривання чи бажання моральним або не моральним не через те, що хоче таким відношенем до нього запобігти фізичного задоволення, або хоче догодити чужим думкам або законам. Ми вважаємо поміч сусідови добром, а бійку злом не за ради якоїсь подяки від когось іншого. Крадіж, бійку ми вважаємо неморальними не з остраху, що нас покарають за вихвалювання злочинства. Ні, добро ми вважаємо добром, а зло — злом, лиш через те, що сами так думаємо, через те, що сього вимагає наше власне щире внутрішнє почуте і зрозуміне правди та добра. Кожного разу одні бажання ми вважаємо моральними, а другі неморальними лиш через те, що вся наша істота, наше ціле “я” відчуває і розуміє, що тільки так повинно бути, бо тільки тут правда, а не де инде. Кожда людина завше вважає те чи інше бажане моральним лиш відповідно своєму розумінню, не зважаючи, що, може, другі люди думають і відчувають як раз навпаки.

“Найліпша віра — своя пядь-міра” (нар. пр.).

“Так я відчуваю, так я розумію, так каже моє сумління; я тут чую правду”, — от ґрунт, на якому робить свої висновки мораль. Кожда людина сама розглядає свої вчинки з морального боку і вважає їх моральними лиш настільки, наскільки вони задовольняють її власний моральний критерій. В межах моралі людина вільна: як хоче, так і рахує. Ніхто не має змоги примусити людину щиро вважати моральним те, що вона вважає неморальним. Людина надає ваги лиш тому мораль-

ному присудові, який сама склала. Примус збоку зайвий, бо нічого він не вдіє; ніколи не можна примусити людину думати й почувати на чужий лад, бо “тяжко того водити, хто сам не хоче ходити”; тай користи з того мало, бо “силованим волом не наробиш ся”.

Та не треба думати, що коли ніхто збоку не примушує людину свої поривання направляти по законах моралі, то вона вже й не слухаєть ся сих законів.

Кожда людина сама примушує себе слухатись своїх моральних законів.

Те саме “я”, що утворює людині її власні моральні закони, вимагає від неї й правдивого виконання їх, бо як каже Сутерланд, “наслідком діяльності моралі завше зявляється або самоухвала, або самоогуда”. А се має ще більший вплив на людину, ніж кара або заохочування збоку.

“Хто чисте сумління має, той спокійно спать лягає”, каже народна приказка. То-б-то, як що ми вважаємо свій вчинок неправдивим, то які-б не були зверхні мірковання, вони ніколи не віддячать нам за той вчинок, який не ладнається з нашими перекованнями: сумління завше гризтиме нас та не даватиме спокою.

Мораль — найкращий керманіч людського життя.

Мораль — самий головніший, найкращий і найсуворіший керманіч людини. Щоб впевнитись, наскільки мораль у людини переважає другі закони поведення, досить пригадати собі злочинців, які, навіть в той час, коли ангели законів державних, суспільних або релігійних і не зловили їх і шукати забули, вони самі приходять повинитись; приходять лиш через те, що їх вищий судець — мораль не дозволяє їм бути не покараними. Не дурно Фаулер каже, що самоухвала — вища нагорода, а самоогуда — найтяжча кара для людини з розвиненою моральністю.

Отже-ж і не можна думати, що мораль є лиш сторож інших людських законів поведення. Навпаки, закони державні, суспільні та релігійні сами на моралі ґрунтують ся; без неї жа-

ден закон не має сили і тому завше намагається обпертись на мораль. Тим то нам і здається, буцім то мета моралі доглядати, щоб люди слухались державних, суспільних та релігійних законів поведіння.

II.

ЯК ВИЯВЛЯЄТЬСЯ МОРАЛЬ.

”Несподівано ти ”проступила“ —
Проступа вас багато таких —
І громада тебе осудила,
Підняла, мов ледащо, на сміх.
І регочуться, пальцями тиче,
Головою на тебе кива,
А до себе ніхто не покличе,

Не питає: ”а чим ти жива?
”Чи ти ласкою маєш угрітий
Під негоду спокійний куток?
Чи ти їла слізьми неpolitий
А хоч раз того хліба шматок?“

(Манджура).

Щоб з’ясувати, що таке мораль, спостережемо на приклад, як вона саме в нас виявляється, та яка саме її діяльність. От ідете ви, скажемо, вулицею з товаришом, а назустріч вам — незнайома людина. Товариш ваш і каже: — “Ось іде вбивця”.

Обурення проти огидного вчинку є виявлення моралі.

“Всяке вбивство мерзота”, шибав у вас думка, і ви несамохіть зразу обурюєтесь. Ви чуєте, як у вашій душі зростає якась огида до незнайомої людини. Ся огида, се обурення і є діяльність самої моралі, се і є її виявлення.

А товариш ваш каже далі: — “Але він убив не з злої волі, а якось зненацька”.

При сих словах ви вже міркуєте, що може та людина й не дуже винна в убивстві. Разом з сим міркуванням і частина вашого морального обурення зникає.

“Він убив з примусу, і тепер сим дуже мучиться”, — додає товариш.

Міркування про мотиви вчинку є теж виявлення моралі.

Певно, він не винен в убивстві — блискає думка в вашій голові — і обурення ще більше заспокоюється, а натомість виникає співчуття до незнайомого, жалощі. Хоч вас не покидає думка, що бійка, вбивство взагалі вчинок огидливий, неморальний, але ви вже припускаєте, що може умови примусили чоловіка до цього, може він се вчинив без жадного бажання, не з власної волі. Ви прощаєте йому, бо згожуєтесь з тим, що мо-

тиви його вчинку може й правдиві або необхідні, і раз мотиви правдиві або необхідні, то і вчинок моральний. Ви лише гудите його, що він вбив, а не вчинив щось інше.

“Се було так”, провадить ваш товариш: “Він мисливець і їхав на пароплаві з рушницею. На тому пароплаві їхав і божевільний. Коли се мисливець бачить, що божевільний витер сірника, запалив віхоть якогось лантя і кинув ся до порохового склепу. Догнати й вирвати у нього з рук віхоть мисливець не встиг би. В одну мить підняв він рушницю й випалив. Божевільний грякнув ся до землі мертвим”.

Прослухавши таке оповіданє, ви спостерегаєте, що ваше внутрішнє “я” не то що перестало обурюватись незнайомою людиною та її вчинком, не то що обурення вашої душі геть вщухло, а навіть пересвідчуєтесь, що й самий факт сього вбивства не викликає в душі вашій ніякого обурення, ніякого протесту вашої істоти. Дізнавшись мотивів убивства, ви згодні єтесь, що мисливець мав рацію, именно вбити, — і ваше моральне обуренє цілком уже вщухає. Тепер, навпаки, ви обурились би, як би мисливець не вбив; ви обурились би, чому то він, маючи змогу врятувати від смерті себе і всіх подорожних, не зробив сього.

Візьмемо ще один приклад. Зустріли ви на вулиці свого знайомого.

“Я одружив ся” — весело каже він.

“Дуже радий, дуже радий” — відповідаєте ви, бо й справді вам приємно бачити знайомого в щастю.

“І знаєте, дуже влучно”, — провадить знайомий: “правда, кохання ніякого немає: вона стара за мене літ на 20, але за те 40 тисяч є”.

Вам стає від такого поясненя чогось ніяково: блискає думка, що тут не все гаразд, не скрізь чисто. З глибини душі помаленьку виринає обуренє, таким вчинком.

“Гарно влучив, 40 тисяч грошики!” вихваляється знайомий. Ви-ж мовчите: з одного боку ви вже знаєте, що з такими вчинками, з такими думками (в данім разі бажання одурити) соромно погоджуватись, бо вони вами вважаються неморальними, а з другого боку у вас не хватає сміливости сказати зна-

йому, що він вчинив неморально; ви боїтесь образити його.

“Одне зле: дуже незугарна, стара... але з грішми можна знайти кращих”.

“Коли се не зовсім наче й гарно!” насмілюєтесь нарешті ви трохи присоромити свого знайомого.

“Ну, коли негарно, то й негарно. Можна років 4—5 потерпіть: більше не витримає. А там? і вільний, і з грішми. Я бачите, через те й одружив ся, що бачив її недовговічність”...

Ваше моральне почуте при сих словах так обурюєть ся, що ви квапитеся скоріще кинути свого знайомого і кому небудь висловити своє обуренє на його вчинок, як що у вас бракує відваги висловить се обуренє йому самому в вічі.

Тепер придивимось до того, як виявлялась в наведених випадках ваша моральність.

“Не вір, а змір” (нар. пр.).

Коли ви почули слово “вбивця”, якесь ваше внутрішнє почуття зразу, мимохіть обурилось, ви почули огиду до того вчинку, про який вам сказано. Але в той час, як перед вами розгортались подробиці вчинку, в міру того, як перед вами викладали мотиви, які довели до вчинку; в міру того, як ви розмірковували, де правда, як краще слід було робити і впевнювались в тім, що инакше зробити, ніж мисливець зробив, не можна було; впевнювались, що мисливець вчинив розумно, — ваше обуренє почуття заспокоювалось; заспокоювалось именно під впливом розсуду, який зясовував і доводив, що мотиви вбивства в данім разі були морально необхідні, бо мали своєю метою, відібравши життя одні єї ненормальної людини врятувати його багатьом нормальним.

В другім випадкови, при слові “одружив ся”, вами опанувало задоволенє за щастє знайомої людини. Ваше моральне почутє зразу визнало вчинок гарним і примусило вас радіти. Але в міру того, як ви визнавали мотиви, які довели до вчинку, і обмірковували їх, — то ваш розсуд все більше й більше знаходив в них ганебного і через те визнавав їх, а з ними і вчинок, неморальними. А через те, що розсуд довів вам ганебність мотивів, у вас нарешті виникло й почуття огиди до вчинку.

Мораль виявляєть ся через почутя та розсуд.

Як в тім, так і в другім прикладі розсуд, доходячи до свого висновку, придумував згоджуватись з ним і внутрішнє почутя, яке під його впливом, в першім випадку з обурення переходило на задоволенє, а в другім — з задоволеня переходило на обуренє. Се-б-то, почутє визнало в першім випадку вчинок неморальним, але від впливом розсуду змінило свій присуд і згодилось з тим, як його розсуд визнавав. то-б-то визнало його моральним. В другім же прикладі почутє спершу визнало вчинок моральним, а потім, після мірковань розсуду, визнало його неморальним.

III.

ПРИРОДА МОРАЛІ.

Розумом дужий ти будь і духом незломним великий,
Духови тіло нехай скорить ся, як богови смертний,
Та не зважай ся проте і тіла свого занедбати,
Як що ти хочеш, щоб дух красою велично пишав ся, —
Правда бо чиста й добро з красою зеднали ся щільно:
Хай же і тіло твоє красою, як дух твій, пишає!

(Грінченко).

Мораль почутя та розсуду.

Уже з наведених прикладів виразно видно, що мораль виявляєть ся двома елементами нашої духовної істоти, нашого духовного "я": 1) виявляєть ся діяльністю якогось внутрішнього почутя, яке ми назвемо моральним, та 2) діяльністю розсуду, який ми теж назвемо моральним. Раз вона сими двома елементами людської душі виявляєть ся, то й виходить, що мораль прирідньо складаєть ся з двох елементів людської вдачі: — 1) морального почутя та 2) морального розсуду.

Кожного разу, як нам випадає вирішити моральну вартість якого небудь бажання, спонукання чи поривання, вирішити чи вони моральні чи не моральні, ми перше всього відчуваємо їх моральну вартість моральним почутєм, а потім уже зясовуємо й розсудом. Буває й навпаки. Але в утвореню морального присуду завше беруть участь і почутє і розсуд.

Часом буває, що ми стрічаємось з такими спонуканнями,

моральність яких розбирає наче-б то одно лиш почуте, або один лиш розсуд; отже на ділі воно зовсім не так. У всякім вирішуванню моральної вартости бере участь і почуте і розсуд, — річ лиш в тім, що не в однаковій мірі: в одних випадках більше помітно діяльності почуття, а в других — розсуду.

Коли мотиви вчинку відомі — першу ролю відіграє почуте.

Розглядаючи з морального боку яке небудь спонукання, бажання, чи поривання, ми перше всього пригадуємо, чи не було вже у нас таких самих спонукань, бажань чи поривань. Як були, то пригадуємо, який присуд ми їм тоді склали. Як що такі бажання у нас уже бували, то почуте зараз же, в залежності від того, як тоді до них ставилось, дає й тепер такий відгомін, — чи то прихильний, чи ворожий.

Розсудови тут нема чого робити, бо свій присуд він склав ще той раз. Тепер він потрібний хіба на те, щоб упевнити, що теперішнє спонуканє і те давнє — однакові, що мотиви їх ті-ж самі. Через се почуте в схожих випадках виявляєть ся скоро і гостро, бо час гаєть ся лиш на те, щоб пригадати, який присуд воно з розсудом той раз склало, і відповідно вже сьому дати й тепер такий самий відгомін — обуритись чи задовольнитись.

Коли мотиви вчинку не відомі, або мало відомі, — першу ролю відіграє розсуд.

Як же-ж нічого подібного пригадати не можна, то тоді розсудови є добра робота. Йому треба упорядкувати всі, навіть дрібненькі, мотиви спонукання, порівняти їх з другими і т. и., щоб виразно було видко, наскільки вони відповідають принципам моралі. І лиш в міру того, як посуваєть ся робота, в міру того, як зясовують ся мотиви спонукання, в нашій істоті виникає до нього добре чи зле відношенє нашого морального почуття. Як розсуд виведе, що спонуканє жорстоке або брехливе, то з глибини нашого “я” виникає обуренє; як же-ж розсуд доведе, що спонуканє добре чи правдиве, то — задоволенє.

Одразу присуд морального почуття виникав лиш тоді, ко-

ли мотиви ясні. Наприклад, коли ми бачимо, що розбишаки вбивають людину, то почуте морального обурення виникає вмить. Моральний розсуд в таких випадках майже не виявляє ніякої діяльності, бо вчинок сам по собі досить вже відомий, легко зрозумілий, і натура його мотивів, його спонукань добре нам відома: і ми й діди наші тай прадіди не раз вже міркували про їхню моральність, і попередній присуд розсуду став уже для нас аксіомою. Нового розсуду тепер не потрібно, бо старий ще й досі в силі і механічно, непомітно, несвідомо для нас самих, кожного разу входить в подібний процес міркованя, припускаєть ся сам собою.

Почуте часом і помиляєть ся.

Буває, правда, що такий давний присуд береть ся помилково, як наприклад, в наведених нами випадках про вбивство та одруження. Та се буває лиш тоді, коли ми зразу не зміркуємо, наскільки вчинки та їхні мотиви схожі один на другий, не зміркуємо, чи в двох випадках всі однакові мотиви, чи може, крім однакових, є й значно відмінні.

В таких випадках потрібен новий розсуд, щоб впевнитись чи вчинки та їхні мотиви цілком однакові чи тільки подекуди схожі. Як що виявить ся, що вони лиш подекуди однакові, а подекуди різні, то розсуд вже мусить скласти свій новий присуд.

Почуте сильніший, а розсуд правдивіший елемент моралі.

Моральний присуд в однакових випадках, зґрунтований на віковичнім спостереженю, завше буває скоріщий і могутніщий. В таких випадках почуте виявляєть ся рішуче і в великій мірі. Людина, як відомо, дуже легко піддаєть ся опанованю почутя. І в більшості таких випадків ми спокійно і глибоко віримо, що почуте не помилилось, коли так рішуче виявляєть ся, а тому сліпо ідемо за ним. Коли-ж ми складаємо моральний присуд такому бажаню чи пориваню, з яким здибались вперше, се-б то коли присуд майже цілком залежить від теперішнього розсуду, коли розсудови треба добре розібратись в мотивах бажання, щоб скласти йому той чи инший присуд — то часто не

знаємо, до чого нам схилитись, бо ми не впевнені, що всі мотиви у нас в руках, не впевнені, що розбираємось і розуміємось на них, як слід. Ми мало ще довіряємо силі свого розуму, — менше, ніж силі почуття. Через те ми довго міркуємо, поки вирішимо, які мотиви вартіші і через що саме повинно їм дати перевагу. І як добре вже в сім вирозуміємось, то тоді лиш складаємо той чи інший присуд. Тай то спокійно йому довіряємо лиш тоді, коли се розсуд високо розвиненої, досить досвідченої людини; коли-ж се розсуд звичайної людини, то він для нас не має великої ваги. Наше несвідоме внутрішнє моральне почуте в такім разі для нас більш авторитетне, ніж той розсуд. І люди завше більше покладають ся на своє моральне почуте, ніж на розум. Тільки людина з розвиненим розумом менше довіряє почуттю. Вона шукає доказів розуму, знаючи, що почуте є проява інстинкту, а інстинкт в нових випадках часто помиляється, бо часом те, що перше було дуже добрим, стало вже злим, інстинкт, же а за ним і почуте по звичаю вважають його добрим.

Виходить, що не можна покладатись лиш на моральне почуте. Тим то розвинена людина і боїть ся довіряти завше почуттю, а дає перевагу розсудови, примушуючи почуте згоджуватись з ним. Малорозвинена-ж людина більше піддається впливови почуття. Та як в тім, так і в другім випадках часто трапляються помилки.

Що-ж саме в дійсности повинно переважувати, до чого ми повинні ставити ся прихильніше, чиїх вимогань більше пильнувати, — чи розсуду, чи почуття — се вже ми зрозуміємо далі. Тепер лиш запримітимо собі, що мораль — то така вдача людини, яка складається з внутрішнього почуття, та з розсуду.

Моральними та неморальними вважаються не факти, а ті мотиви, які до них доводять.

Тут же ми мусимо запримітити, що вважаємо моральними чи не моральними не факти, — як, напр., вбивство та одруження, а лиш мотиви, які доводять до сих фактів, викликаючи те чи інше бажанє, пориванє. Жадний вчинок, жадна діяльність сами по собі не вважаються ся моральними або неморальними,

бо мораль не цїнує їх як факти, як ту чи иншу подію, спонукання чи поривання. Мораль оцінює лиш ті мотиви, з яких вони походять.

Моральність всякого вчинку, всякого бажання чи порування цілком залежить від тих мотивів, які доводять до них. Вбивство й одружене сами по собі, як факти, ні моральними ні неморальними не вважають ся: все залежить від їхніх мотивів. Коли я вбиваю, бажаючи сим засобом вратувати багато людей від нещастя, смерти, то я роблю морально. Моральність як бачили, сим не обурюєть ся. Коли-ж я вбиваю з пімсти, за-для особистої користи, то се вже не морально, проти сього мораль протестує. Коли я одружуюсь, бажаючи задовольнити коханє, бажаючи сим утворити щастя собі і своїй коханій, я роблю морально. Коли-ж дружусь тільки за-для матеріальної особистої користи, ради грошей, то неморально.

IV.

МЕЖІ МОРАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.

Косар в степу траву стинає,
Женці назублюють серпи,
Господар поле оглядає
І дума: скільки-ж то з копн
Вмолоту буде на ціни?
Дідок у пасіці старенький
Збирає молоді рої,
Йому "щастить" і він раденький:
Заходи виручить свої
І ниву сплатить у гаї.
Чабан глядить свої отари,
Настриг шерсти, ягнят надбав,
Будує три нові кошари,
Купив з млином глибокий став
І третій приробив постав.
Розумний ковалів хлопчина
Учив ся в батька майстерства,
Бо бачив: свіжа копійчина
І паланиця не черства
Перепадає з ремества.
Скінчивши вищий курс науки,
Міркують діди́ча сини
Про карти, про дівчат, про штуки,
Де-б легше заслужить чини,
Та брати гроші й орепди.

І так для користи своєї
Торгують, вчать ся, сіють, жнуть....
Немає вищої ідеї:
Для себе тільки і живуть —
І щастем тільки се і звуть!
Сліпі! Ви щастем те назвали,
Що тоне, і гине, й горить!
Ви щастя в тліні поховали
І стали гній з його творить...
Там щастя в світі й не зорить!
То все матерія, а духу
Ніякого не найдеш там,
К добру і злу нема там руху
Ніщо любить не скаже вам
І як допомогти братам.
Громадський діячу! Всі сили
В громадську справу понеси!
Не бійсь того, що до могили
В житю не діждеш ся краси,
Яку ти праці оддаси!
Для щастя людськості святого,
Для вічності працюєш ти!
Твій ідеал найкращий всього!
І всякому добро нести —
Немає вище краси!

(Шелухин).

Що люди вважають своїм щастем.

Кожда людина в своїм життю пориваєть ся до щастя: —

”Одні люди то бажають все грошей та грошей,
Ииші почести та слави все у Бога просять;
А иишії бідолахи не хочуть нічого,
Тільки хатки маленької...

(Грабович).

Кожда людина розуміє своє щастє по своїому і по своїому його шукає. Але, кажучи взагалі про людське щастє, треба визнати, що щастєм своїм люди вважають задоволенє більшости своїх бажань. Людям здаєть ся, що чим більше вони здійснюють свої заміри, тим стають щасливіщими. Того то люди завше й намагають ся задовольнити всяке своє бажанє, здійснити кождий свій замір.

Здійсненє власного бажаня ще не є щастє.

Але чи тож справді задоволенє власного бажаня, власного “я так хочу” завше доводить людину до щастя? Чи не буває-ж то й так, що вдоволенє яких небудь власних бажань дуже шкодить людині? Чи не буває ще частіще, що таке вдоволенє шкодить другій людині, сусідам, ближним? Мабуть-же то не дурно склалась приповідка — “одному втіха, а другому смуток”. А чи можна-ж вважати за щастє власний добробут, коли його здобуто через людське нещастє? Певно, що ні. А коли так, то людина не має права думати, що її щастє в тім, аби загодити всі свої бажаня. Хоч всяке задоволенє власних бажань здаєть ся нам приємністю, здаєть ся, що воно ущасливорює наше жите, та на ділі не завше так виходить. На ділі часто після приємности від вдоволеного бажаня зараз же або через який час наступає значно більша неприємність, яка не тільки не помагає нам здобути щастя, а навпаки, лиш шкодить сьому. Напр., у людини виникає бажанє випити по чарці. Чим більше вона пє, тим більше їй сього бажаєть ся. Загожуване такого бажаня здаєть ся людині приємним. Отже наслідком сього майже завше буває слабість на голову, а за нею й другі слабости. Людина хорує і, таким чином, не тільки не осягає щастя, а навпаки, стає нещасною.

Або так: мені здається, що як я нікому нічого дурно не дам, то скоро назбираю собі великі скарби, а за ті скарби матиму можливість загодити всяке своє бажане, навіть примхи, і таким чином osiąгну щасте. Вдоволене такого бажання справді спершу надає приємности, але нарешті, коли люди почнуть мене страхатись як непевної людини, тоді настане мені велика прикрість. Яке-ж буде мені щасте з того, що я задовольнив своє бажане?

“Чужа кривда боком вилізає” (нар. пр.).

Крім того, буває, що загожуючи власне своє бажане, ми дуже шкодимо нашим сусідам, і сусіди, обороняючи свої інтереси, не тільки наполягають на всіма способами не допустити нас до наміченої нами мети, а ще й роблять нам такі прикрости, від яких ми стаємо й зовсім нещасними.

Зважаючи на всякі такі випадки, треба добре доглядати, чи то-ж справді в тім чи іншій разі вдоволене власного бажання дасть нам щасте, приємність, чи лиш пошкодить. Часто трапляється, що, обміркувавши власне бажане, ми помічаємо, що нам користніше не вдовольняти його, а облишити, або зректись на користь других людей.

Осягнути щасте можна лиш нікому не пошкодивши.

Взагалі треба завжди пам'ятати, що для осягнення справжнього щастя, ми мусимо так поводитись з людьми, щоб мати право на-одинці, сами з собою, сказати: “Так, я щасливий! Того щасливий, що osiąгнув свого бажання, нікому нічим не пошкодивши. Я міг би osiąгнути скорше більшого добробуту, але я частиною своєї користі поступився, щоб не зробити прикрости другим. І свідомість цього побільшує моє щасте духовно, не вважаючи на те, що я не вдоволити всіх своїх бажань, які міг би вдоволити, коли-б тільки хотів. Я того щасливий, що поводився з людьми так, як повинен був поводитись, щоб osiąгнути щасте”.

“От тым бо то. панове, треба людей поважати,
Пан-отця і пані-матку добре шанувати;
Бо котрий чоловік тебе уробляє.
По вік той щасте собі має”...

(Народня дума).

Бо й справді — людина буває щасливою лиш тоді, коли в душі її панує спокій від свідомости своєї правоти, а не суперечки протилежних мотивів: “хто чисте сумління має, той спокійно спати лягає”, — каже народна мудрість.

Чим же ми повинні кермуватись в своїм життю, щоб сей спокій свідомости правди панував у нашій душі? Що має силу завше нам показати правдиву межу вдоволення свого бажання, жертви ним на користь інших людей?

Державні, суспільні, релігійні і навіть природні закони не завше показують правдиву стежку до щастя.

Ми вже бачили, що державні, суспільні, релігійні та навіть, і де-які природні закони поведеня не завше всім нам допомагають. Часами виконане їх не то що не полекшує нашого життя, не ущасливорює його, а навпаки — робить його духовно тяжчим; часами і ті межі, які виставляють нам зверхні закони поведеня, суперечать нашому внутрішньому почуттю правди; вимагають поводитись не так, як того хоче наше внутрішнє моральне “я”, наша моральність; часами виконане тих законів не тільки не надає нам духовної втіхи, а ще й пригнічує нашу душу, роздирає її на шматки. Через се саме ми не певні, що ті межі задоволення самого себе і жертви на користь ближніх, які нам ставлять зверхні закони поведеня, є справжні, правдиві межі.

Я закохав ся, наприклад, в жінку свого приятеля, хоч і знаю, що приятель свою жінку теж щиро кохає, і розлука з нею неминує вбє його. Природний закон вимагає від мене загодити свою жадобу. Але я не певен, що таке вдоволенє, згрунтоване на нещастю другої людини, принесе мені щастє, бо я певен в тім, що почування себе причиною до смерти людини буде завше мучити моє сумління, буде мучити моє моральне “я”, в моїй душі ніколи не буде супокою, бо не буде свідомости правоти.

Другий приклад: ось, скажемо, римський вояка. Його примушують грабувати село ворожого табору, щоб скарб його не дістав ся ворожому війську. Та він бачить, що від сього перше за все загинуть з голоду селяне, які ні в чім не повинні.

Невже-ж виконанє сього державного закону дасть вояцї духовну втіху? Невже він буде певен в тім, що сей закон ставить йому правдиві межі, де він має право вволити своє бажанє, а де ні? де він має право зробити так, як сумління його від нього вимагає, а де мусить зректись свого бажання на користь когось иншого, — в данім разі на користь держави?

А таких прикладів можна навести безліч. Та нам цікаво знати, щож саме мусимо в таких випадках діяти? На чию-ж поміч нам покласти ся в таких суперечностях? Хто правдиво нам покаже, що тут-то ми маємо право вдовольнити своє бажанє, а там-то не маємо?

Одна лиш мораль вказує правдивий шлях до життя.

Єдиним нашим провідником на такому непевнім, темнім шляху є наше сумління, або кажучи иншими словами, — наша моральність. Лиш вона має спромогу вивести нас з такого прикрого становища, бо мораль саме й працює над зясованєм тих меж, які показують людині, де й що вона повинна брати на свою власну користь, а де й що мусить віддавати на користь других. Мораль зясовує такі бажання, спонукання та поривання, задоволення яких дає нарешті, в загальній сумі, більше шкоди, ніж втіхи; або, навпаки, дає більше втіхи, ніж та шкода, якою зпочатку загрожує. Напр., я і мій добрий сусіда давно голодуємо. Та в мене ще залишилось шматочок хліба, а в сусіди й крихки нема. Коли я сам зїм весь хліб, то вгамую свій голод, а коли поділю ся з сусідою, то хліба не стане ні йому, ні мені. Отут то моя мораль і примушує мене так міркувати: “щоб не пошкодить собі, щоб не зморити себе голодом, я маю право ввесь хліб зїсти сам, а сусіді нічого не дати”. Але поруч з сим мотивом моя мораль висуває й другий, инший мотив: “щоб не пошкодить собі, не даючи сусіді хліба, се-б то, щоб не сумувати, коли сусіда з голоду заслабне, а то й умре — треба хлібом поділитись”.

Коли я вволю перший мотив, то з початку осягну багато приємности, вгамувавши свій голод, але потім, як побачу, що сусіда мучить ся з голоду, мені стане жаль його, і вся моя втіха від того, що я не голодний, попсуєть ся жалістю до сусіди

та ще й призирством до самого себе за такий необміркований егоїстичний вчинок.

Коли-ж я вволю другий мотив, то спершу багато приємності не одержу, трохи лиш може підживлюсь шматком хліба. За те пізніше, бачучи, як втішається сусіда тим, що я вратував його від нещастя, я почуватиму в собі велику духовну втіху. Хоч в той мент, як я ділитимусь хлібом з сусідою, моє самопочуте буде погане, я почувати му лиш прикрість, — за те після я цілком буду щасливий, втішений своїм розумним вчинком, бо матиму право сказати: “я щасливий, бо поведився з людиною так, як повинна поводитись всяка правдива і гуманна людина”.

Вибрати з наведених мотивів для того, щоб загодити як раз другий, а не перший, і допомагає нам наше моральне “я”, наша моральність: вона саме й працює над зясованем таких бажань, приємність від задоволення яких неодмінно злучена з шкодою чи то для самої людини, чи для її сусіди, — і та шкода переважає втіху, яку одержує людина, вдовольняючи власне бажанє. Другими словами, — мораль працює над такими спонуканнями, бажаннями та пориваннями, в яких користь одної людини неодмінно злучена з шкодою для неї або для другої, або й з шкодою для цілого гуртка других людей. То-б то мораль працює там, де йде суперечка між егоїзмом та альтруїзмом.

Мораль виявляє свою діяльність завше там, де є суперечні мотиви.

З сього виходить, що моральність виявляєть ся й працює лиш там, де треба вибрати серед кількох мотивів, де всі мотиви вдовольнити не можна, а треба лиш дати перевагу одному, хоч се й пошкодить другим.

Наприклад, коли в мене є таке бажанє, задовольнивши яке, я матиму втіху, але разом з тим неодмінно зроблю шкоду другому, то тут то моральність і вирішує, чи буде мій вчинок правдивим, моральним при істнуваню таких суперечних мотивів. Вона вибирає, показує, які мотиви вартіщі, яким повинно дати перевагу; вона вказує, чи слід загодити власне бажанє.

не, чи взяти на увагу користь других і не вдовольнити свого; се-б то санкціонує, чому в данім разі дати перевагу: егоїзмови чи альтруїзмови.

Бажанє вбити людину взагалі вважаєть ся неморальним, ганебним. В наведенім-же вище прикладі вийшло навпаки. І от чому: — коли було не вбити, то, виходило, задовольнити лиш один мотив, мотив несвідомої традиції, що вбійство взагалі неморальність. Сим самим було-б зневажено другі, вартіщі мотиви, які доводили, що все одно божевільному жите не вратувати, а до того ще є небезпека й себе і багато других загубити.

Бажанє бути жонатим теж цілком наче-б то, й моральне. Та коли двигачим мотивом сього бажання стає мотив одружитись на багатій, то се вже трохи обурює нас: ми знаємо, що в такім разі чоловік хоче покористуватись працею другого, хоче даремно скористуватись тими приємностями, які належать другому; хоче заграбувати собі те, за що той другий може здобути собі втіхи; хоче заграбувати частину тих радощів, які належать другому, які той може здобути за свої скарби.

Та з сим ще можна помирितись, коли загарбане віддячуєть ся щирим коханєм. Коли-ж людина бере собі дружину і вважає неодмінною умовою сього користованя її працею; коли гарбане до своїх рук чужих скарбів на утворене власних особистих радощів стає метою одруження, — то се вже не що инше, як грабіж, а грабіж — очевидна неморальність.

Отже знов кажемо, що морального присуду потребують лиш такі спонуканя, бажаня та пориваня, які мають в собі суперечні мотиви. Такі спонуканя, які виникають з мотивів разом і користних і шкідливих, де треба вибрати користні мотиви серед шкідливих і зважити добре і ті й другі, — такі тільки спонуканя потребують морального присуду.

Там же, де лиш один мотив, де инакше вчинити не можна, як тільки так, — та морального рішення не буває. Не можна ніколи говорити і про моральність вчинків, зроблених з примусу, бо там не буває вільного міркованя над мотивами, а панує лиш один мотив — оборонити своє жите перед дужчою си-

люю. Там один мотив — всіми способами оборонити жите своє.

Все-ж треба додати, що і в таких випадках люди часто вимірюють, що дасть їм більше духовного задоволення: чи знехтовання своїми моральними поглядами ради оборони жита, чи втрата жита за-для вдоволення своєї власної моралі. Люди з високорозвиненою моралю ладні скоріще втратити жите, ніж поступитись своєю моралю.

Морального рішення не буває ще й в тих випадках, які не мають великої ваги, або мають дуже незначну вагу. Напр., мені хочеться піти і до знайомих і в театр. Хоч я й вагаюсь, вибираючи, куди мені краще піти, але морального рішення тут немає, бо вдоволення того чи іншого бажання не має ні для мене, ні для других людей великої ваги.

Довідавши, що мораль виявляє свою діяльність і складає присуд вчинкам лиш там, де є спонуканє, бажанє та пориванє з суперечними мотивами, ми бачимо, що моральність неодмінно і завше потребує одні мотиви віддати на поталу другим: задовольняючи одні мотиви, вона неодмінно кривдить, пригломшує другі — суперечні.

Ми вже знаємо, з чого складається мораль. Вона складається, як вище наведено, з морального почуття та морального розсуду. Знаємо й те, що часом складає моральний присуд спершу почутє, а потім розсуд по своєму його перемирковує; або спершу порішає розсуд і вже тягне за собою почутє; знаємо, що одні люди більше слухають почуття, а другі розсуду. Та що-ж краще вирішує, які мотиви повинно задовольняти, а які кидати на поталу? Що змогу правдивіше вибирати з цілої низки вартніщі мотиви? Розсуд чи почутє? І котрого з них люди повинні більше слухатись? Сього ми дізнаємось лиш тоді, коли, повернувши трохи назад, придивимось хоч подекуди до історії розвитку моральності; придивимось до того, як саме у людини народилися й вирости почуття та розсуд моральності.

V.

БОРОТЬБА ЗА ІСТНОВАНЄ.

"Як би хліб та одежа,
Їв би козак лежа."

(Нар. пр.),

"Мусить чоловік одгризатись на всі боки".

(Нар. пр.).

"Хто ся боре, тому не горе."

(Нар. пр.).

"Природо люта, мачухо лукава,
Убийнице ненаситна, кривава,
За що тобі пісні од нас і слава?
Чого припаджуєш ти нас собою
І всіх на смерть затроюєш борбою,
Учителько ненависти й розбою?
Тобі пісні співати за всі муки,
За кров, за смерть, за окрики роспуки,
Подателько злодійської науки?
За ту борбу, за жерту од дитини,
За всі затроєні життя хвилини
Прийми від мене гордий сміх і клини!"

(Маковей.).

"Вірте у геній народа,
В силу духовну його!
Вірте, що мати — природа
Виглядить сина свого..."

(Чернявський).

"Дере коза лозу, а вовк козу, а вовка мужик, а мужика жук-хлібоїд та сарана" (нар. пр.).

Куди-б ми не кинули оком навколо себе, скрізь на світі побачимо боротьбу одного сотворіння з другим за власне істнуванє. Кожда жива істота, починаючи з найменшої кузочки або комашки і кінчаючи людиною, бореться за своє право жити на світі: —

"Лев роздирає там вовка в куски,
Тут же вовк цапа скубе за виски,
Цап у городі капусту псує:
Всякий з другого бере за своє,
Всякий, хто вищий, то нижчого гне,
Дужий безсильного давить і жме,
Бідний багатого певний слуга,
Корчить ся, гнеть ся перед ним як дуга".

(Котляревський).

В світі той тільки й живе, хто має силу захистити себе від тих ворогів, що оточують його навкруги, або хто має розум

обдурити їх, або загодити. А ворогів сих у кожної істоти є сила. Є вони й поміж її ріднею й поміж чужинцями, серед живої й серед мертвої природи. Її ворогом може бути і ґрунт, і вода, і клімат, і рослина, і всяка тварина. Боротьбу за існуванє або її сліди завше можна помітити на кождім кроці, треба лиш придивитись. Скрізь помітно, що дужчий ковта слабшого, аби не пропасти з голоду, а слабший шукає ще слабшого, щоб себе підкрепити. Кожде з них тільки й дбає, щоб не попасти в лабету дужчого, та безпечніше сховатись від нього, обдурити його. Гуляєте ви, напр., в лісі — ви чуєте писк зайця в лисичиних лапах; бачите, як кібець клює пташку, клює-дерево дзьоба робаків. В поли гуляєте — ви бачите, як крет гризе кузку, лис ковраха і т. и. Гуляєте коло річки, — ви бачите, як рибалка ловить рибу, шука ковта дрібну рибку, рибка глита комашку і т. и. Скрізь помітно боротьбу за існуванє. Навіть в малесенькій крапельночці води через мікроскоп ви побачите, як одна істота ковта другу, в свою чергу йде на харч третій і т. д. Боротьба за жите є одна з необхідностей існування живих тварин, один з непорушних законів природи. Хто не бореть ся, той перестає жити. Але, спитаєте ви, коли ся боротьба така велика, коли так важко окремії істоті захистити своє жите, так важко себе вратувати, то яким же побитом живуть де-які, цілком безсилі, істоти, які на наш погляд не мають ніякої спроможности захиститись? Коли боротьба за існуванє так поширена, така жорстока і тяжка, то не тільки вони, але й весь їх рід через своє безсилє мусів би вже давно загинути в сій боротьбі, і на світі до нашого часу повинні були-б лишитись лиш дужі істоти, добре вимуштровані та пристосовані до боротьби за жите? Так воно й є. Хоч ми часом і зустрічаємо безсилі, беззахистні істоти, то се лиш нам так здаєть ся, що вони безсилі і беззахистні. Коли уважніше до них придивимось, то неодмінно помітимо, що вони так чи инакше пристосовані до боротьби і мають чим оборонятись від ворогів. В порівнаню з своїми пра-прадідами, вони — велетні, велетні не розміром, а складом свого організму, своїми силами та пристосованєм до боротьби за існуванє.

Боротьба за існуванє примушує живі істоти пристосовуватись до умов життя.

Коли порівняти перших мешканців землі з теперішними, то помітно досить велику різницю і в розмірі, і в будові тіла і в житю. Різниця ся стала ся завдяки тій же самій боротьбі за існуванє, що викликає за собою прогрес, що примушує мешканців землі перемінати свій розмір і будову тіла і своє жите так, щоб краще боротись за своє існуванє.

Напр., в давню давнину на світі була лиш вода й земля, нічим некрита. Живі істоти жили тоді в морі, де завдяки маленькому їх розміру, вода перекочувала їх з одного місця на друге. Ходити їм не треба було, і через те вони не мали ніг. З часом сі сотворіня гинули і вода викидала їхні малесенькі трупики на беріг. Там вони збирались значними купами й гнили. А гниючи складали з повітрям та землею таку комбінацію елементів, яка утворила рослину. Коли з'явилась на березі рослина, а в морі коло берегів живим тваринам уже стало тісно, то вони мусіли перебраться на берег і харчуватись рослинами. Для сього стало вже потрібно й ніг. І вік за віком у де-яких тварин, що перебрались жити на берег, зявились ноги. Потім за-для захисту від ворогів де-які тварини почали рости розміром. І ми знаємо такі часи, коли земля була вкрита велетнями тварі. Потім велетні виродились хоч в менчу твар, та за те з якими небудь добре розвиненими органами тіла, що ставали за добре знаряде в боротьбі за існуванє; напр., в одних повиростали міцні й здорові зуби; у других — швидкі ноги; у третих — роги; у четвертих — копита і т. и. Таке переєдначуванє в будові тіла та його розмірі залежало цілком від життя, які примушували частіше користуватись яким небудь одним органом тіла.

Боротьба за існуванє розвиває живу істоту.

Хто довго муштрує той самий орган тіла, той робить його дуже міцним: се закон природи. Коли тварина живе там, де багато трави, де вона траву легше здобуває на харчі і через те більше нею харчуєть ся — там у неї й зуби стають широки-

ми, щоб добре було ту траву розтирати. Припустимо тепер, що на рід такої тварини напав другий, дужчий рід. Перша тварина мусить втікти на жите в друге місце. А там трави вже нема. От і треба їй харчуватись маленькими тваринами. Харчуючись же тварями, гризучи їх зубами, розриваючи їх на шматки, вона так вимуштровує свої зуби, що вони стають гострі, міцні й довгі.

Одним словом, боротьба за існування примушує всяку тварину вимуштровувати свої органи боротьби і сим самим загартовує та пристосовує її до життя, до боротьби. Се загартовування та пристосовування і помагає родови, передаючи кожному поколінню нові засоби боротьби, не гинути а розвиватись.

Але рід, пристосовуючись до боротьби, мусить міняти форми своїх органів. Тому то молоді покоління вже відрізняються від старих по формі. Перші мешканці землі, навіть форми їх, давно вже зникли. Проте живі істоти на землі не загинули, бо на місце перших мешканців осіли їхні нащадки, які хоч уже мало в чім тепер на них скидають ся, та зате значно краще провадять боротьбу за існування. Того то, хоч велику силу на світі всяких комах знищує птаство, та рід комах все таки не гине зовсім, бо комахи, хоч і здають ся беззахистними, та справді так ловко пристосовані до життя, що велика сила їх вміє оборонити себе від ворогів, а, опріч того, уміє ще й виплодити й виховати своє покоління. Ми-ж знаємо, що лиш “де звірю живеть ся, там він і ведеть ся”.

От через що роди живих істот рідко гинуть. Гинуть лиш окремі особи, гинуть навіть масами, алеж рід, завдяки гіркому досвіду, загартовується в боротьбі і шукає нову зброю за для неї, пристосовується до умов боротьби, перероджується в дужчий і міцніший. Його, по приказці, “гартує біда, як залізо вода”, а “давні пригоди боронять від шкоди.” Правда, буває й так, що цілі роди гинуть, та такі події трапляються рідко і випадково. Тому то й приказка склалась: “цілому роду нема переводу”.

Інстинкт самоощадности.

Боротись за своє існуванє примушує кожду істоту перш за все прирожденне несвідоме жаданє прожити як мога довше, як найдовше приховати свої житеві сили та протягти своє існуванє. Се жаданє приощадити себе на довше зветь ся інстинктом самоощадности. Він не тільки примушує жити й боротись, а ще й помагає в боротьбі за існуванє, помагає несвідомо уникати шкідливих умов життя та передчувати, де чигають на істоту вороги, ворожі умови; він помагає вибирати кращі умови життя.

Інстинкт розплоджування.

Так як би там не було, а одного інстинкту самоощадности мало для того, щоб затримати в світі довго живу істоту. Кожда істота, як би се не обороняла, як би не ощажувала свої сили на довше, все таки мусить померти, бо “смерти не одперти”. Нема на світі жадного живого сотворіня, яке-б вічно жило: “як не живеш, а труни не минеш”. Таким чином, можна було-б сподіватись, що в якийсь час все живе на світі вимерло-б, і світ лишив ся-б без жадного живого сотворіня. Щоб сього не стало ся, інстинкт самоощадности не задовольняєть ся тим, що примушує істоту боронити особисте житє, а ще й примушує її подбать про те, щоб існуванє її протягло ся найдовше, як і в тій самій органічній формі, не в однім тілі, то хоч в схожих, близьких та рідних її формах. За для сього інстинкт самоощадности викликає за собою в істоті другий інстинкт, інстинкт розплоджування. Викликає його в тій цілі, що “хоч не буде нас, то будуть інші по нас”. А сей вже інстинкт не дає істоті пропасти без сліду, щезнути з світу. Він примушує плодити на світ дітей, надавати їм в спадщину риси свого власного організму, своєї вдачі і, померши тілом, все таки жити своєю формою, конструкцією, духом в своїх поколіннях. Природа робить істоту невмирущою, — невмирущою не як окрему особу, а мовляв Бюхнер, як той внесок, який вона, як особа, внесла в ціле, в світ. То-б то природа робить істоту невмирущою через її діла, наслідки яких зостають ся в світі. Кожда істота свої користні, а часом і некористні культурні здобутки,

особливо ті, виплекані нею, здобутки, які помагають їй боротись за існуванє, передає в спадщину своїм нащадкам. А кожде нове покоління, здобувши в спадщину прирощені засоби боротьби за існуванє, ліпше вже бореться за власне жите і має спроможність вишукати ще й нові які небудь засоби боротьби тай передати їх в спадщину своїм вже нащадкам і т. д. Передаванє в спадщину культурних здобутків та уміня боротись сприяє ширеню покоління всякої істоти. Тим-то вона, як рід, не тільки не щезає з світу, а ще більше розповсюджуєть ся та розвиваєть ся.

Але для згаданого розповсюджуваня та розвитку мало ще інстинктів самоощадности та расплоджуваня. Скажемо, який небудь рід і добре расплодив ся, та, зважаючи на те, що істоти сплodyть ся нікчемними, негідними до житя, до боротьби за існуванє, їх ще в дитинстві, не давши вирости, зміцніти та знов расплодитись, до щенту винищать вороги. От рід істот і пропаде. Уникнути сього можна лиш тоді, коли хтось буде доглядати молоде покоління, поки воно наберець ся сили та зміцніє так, щоб само мало силу боронити себе, боротись з ворогами за своє жите. Цілком зрозуміло, що так доглядати, так виховувати молоде покоління мають спромогу лиш матері та ще часом баби, бо вони перше всіх бачать зявленє молодї істоти на світ Божий і мають спромогу з першого-ж часу молодого існуваня доглянути за ним, захистити його від ворогів тай призвичаїти до житьової боротьби.

Інстинкт кохання в дітях.

Алеж не всяка мати захотіла-б турбоватись про своїх дітей, боротись з ворогами не лиш за себе, а ще й за них. Через те прирощені інстинкти самоощадности та распложуваня викликають у істоти ще й третій інстинкт, — інстинкт кохання в нащадках, кохання в дітях. Інстинкт сей особливо відомий у нас під назвою материнського кохання. Він то й примушує матерів та батьків доглядати за дітьми, захищати та боронити їх від всякого лиха. Він то й призводить до того, що “коли діти плачуть, то в матері серце болить”, і вона не може кинути їх без догляду. Разом з інстинктом расплоджуваня, серед

живих істот неодмінно повинно розвиватись кохане в нащадках, особливо материнське кохане, бо, починаючи з відомого щепля розвитку, без сього засобу неможливо забезпечити ошадність та існуване роду.

VI.

КОХАНЕ В ДІТЯХ — ПЕРШИЙ ПОМІЧНИК В БОРОТЬБІ ЗА ЖИТЕ ТА КУЛЬТУРУ.

”Люблю я діточок маленьких
У перші роки життя їх,
Коли на губках червоненьких
Привітно сяє любий сміх,
Та ллеть ся ангельская мова
Без кривди, хитроців, брехні,

І од того святого слова
Чудне щось діється в мені.
Та мова серце оживляє,
Його чимсь любим напуває,
З душею тихо розмовляє
І в ній картину розкриває...”

(Конопенко).

”Буде в тебе хатина веселая,
В ній дружина нового життя,
І, мов квітка хороша, пишная,
Усміхнеться до тебе дитя.
З губенят його слово нечуване,
Слово перше до тебе злетить,
Привіта воно душу теплесенько
І серденько твоє оновить.

Стрепететься воно, мов та рибишка,
Твій видочок, як мак, розцвіте...
А який тее слово нечуване?
”Мамо” — слово те перше святе.
Не сумуй же, кохана дівчино,
Не тумань і видочка свого!
Тебе кличе життя невміруще,
Щоб продовжати далі його”.

(Конопенко).

Одна порода риби не доглядає свою кашку, а друга — доглядає.

Як ми придивимось до життя риби, то побачимо, що в деякої породи з 600,000 зерен кашки виживає та існує на користь продовження роду лиш 1 або 2 рибинки, а решта великою масою гине в боротьбі за існуване. Так мало виживає риби у сієї породи лиш того, що вона а ні трохи не дбає про свою кашку, про своє насінне, і кашка гине, не встигаючи набратись сили, розвинути в таку істоту яка-б виставила проти ворогів хоч маленький опір.

Цілком инше з'явище помічаємо ми в життю риби колючки (*gasterosteus aculatus pyngitius*). “В часи жирування, — каже про неї Кінеган, — самець набирає яскравого кольору і стає дуже войовничим. Колючки на його спині часто йдуть в діло проти ворогів, самців — супротивників, коли вони до нього наближаються. Він починає збирати шматочки рослин, со-

лому, гилячки й листе, потім хвостом своїм розкладає се все кільцем в 1 д. діаметру, часто накладаючи зверху піску та дрібненьких камінчиків, коли течія води дуже сильна. Так він будує гніздо, зліплюючи свій матеріал слизотою, яку стирає з свого черевця. Після 6-ти годин праці він іде шукати самицю і стає до бою зо всяким самцем, який втручається в сю справу. Потім примушує самицю влізти в гніздо і не пускає її звідти до того часу, поки вона не натре кашки. Тай на сім справа ще не кінчається. Днів 10—30, залежно від тепла, він стереже кашку від всяких ворогів, які наближаються до гнізда. Часто навіть дужчий ворог мусить тікати, коли самець шпигоне його колючками в око. Навіть вже виведеться молоденька рибка, а він все таки не кидає її на одчай, а доглядає до того часу, поки вона сама від нього не розбіжить ся”.

“Хто дбає, той має” (нар. пр.).

І праця його марно не гине. Тоді як у иншої риби, що натирає кашку сотнями тисяч, виживає лиш 1—2 рибинки, колючка натирає всього 20—90 зерен кашки, а все таки багато авторитетів запевняють, що вона найчисленніша зо всіх європейських риб.

Таким чином у риби колючки ми бачимо виставлене проти ворога та ворожих умов опікування батьків про своїх дітей. Такого опікування вимагає від них інстинкт кохання в дітях. Хоч се ще кохане несвідоме, інстинктивне, а все таки воно має великий і добрий вплив на розвиток і збільшене нащадків. Завдяки сьому коханню в дітях, замість ще цілком беззахистної молоді, поки вона зміцніє, до боротьби за її існування стають дужчі за неї батьки та матері.

Через те й риба колючка нарешті, хоч менше натирає кашки, а все таки більше лишає по собі нащадків, ніж та порода риби, в якій кожда окрема істота з перших же часів існування облишена сама на себе, в якій нема такого кохання в дітях, що примусило-б дужчих батьків та матерів стати до помочі безсилим, беззахистним дітям.

Риба, яка не доглядає кашки, більше її натирає.

Деякі вчені достежили, що риба, в якій непомітно ніякої

турботи про дітей, натирає 1,040,000*) зерен кашки; риба, що мостить гнізда — 10,000; та, що виявляє свої турботи іншими засобами, напр. носить кашку в мішечках, або в роті — 1,000; а в якій виношуване кашки скидається на вагітність, — тільки 56.

Виходить, що більше всього натирає кашки та порода, яка не має ніякого кохання в дітях. Вона не дбає про них і доводить сим до того, що нащадки вже на перших кроках існування гинуть значно більшими масами, ніж у тієї породи, яка кохається в дітях і опікується про них.

В якій риби менше плодить ся, в тієї більше виживає покоління.

Нема тут нічого й дивного: щоб захиститись в боротьбі за існування, треба добре пристосуватись до умов життя, треба навчитись боротись, треба більше набратись сили, розвинутись. А чи мають же спромогу розвинутись ті 1,040,000 зерен кашки, яких кинуто без всякого догляду, без всякого захисту? Ніколи в світі! Вороги, ворожі умови життя знищать велику силу їх раніш, ніж вони хоч трохи в палки вб'ють ся.

А от кашка тієї породи, що дбає про своїх нащадків, має змогу розвинутись, а молоді рибинки мають змогу вирости: з замолоду вони своєї сили не витрачають на боротьбу, бо за них батьки борються, а приховують свою силу на далі. Під батьківським доглядом вони послідовно привчають ся до боротьби за існування і, не надриваючи по-над міру сили, правдиво розвивають ся та міцніють. Виходить, як у приказці: "дитина гуляє, силку збирає". Наслідком сього й буває те, що більшість із таких молодих істот доживає до того віку, в яким уже й облишені сами на себе вони не тільки добре обороняють ся від ворогів, а ще мають змогу витрачати на свою культуру частину тих сил, які приховано з-замолоду. Тай в життю у них, завдяки їхній умілості, не вся сила йде на боротьбу. і тут від боротьби остає ся лишок сили, який повертається на розвиток культури. Розвиток же культури ще більше

*) Числові відомости взято з праці Сутерланда "Происхождение и развитие нравственного инстинкта."

помагає в боротьбі за існуванє, помагає не тільки окремій істоті, а і всьому роду.

Батьки та матері тієї породи риби, яка дбає про добробут дітей, через клопоти та турботи за ними не мають спромоги плодити їх великою масою, бо не стає в них ні сили ні часу за всіх поклопотатись, всіх захистити та ще й нових наплодити. Дбанє про добробут дітей відбирає у батьків частину тієї сили, тієї енергії, яку вони мали-б покласти на розплоджуванє дітей. Того то й самий акт плодження у риби, яка має інстинкт кохання в дітях, відбуваєть ся не в великому числі. Виживає-ж з того числа більше, ніж у риби без кохання, і рід такої риби не тільки не гине, а навпаки, скорше ширить ся, ніж рід тієї риби, яка не має інстинкта кохання в нїтях. Риба-ж без кохання в дітях, щоб зберегти свій рід, повинна плодити, як мож найбільше. Але сей засіб їй не завше помагає. Рід її часом хоч і не гине, то за те й не розвиваєть ся. От і виходить, що “густо та пусто, а рідко та мітко”.

Се все запевнює нас, що інстинкт кохання в дітях є виявленє волі природи, яка невсипуще дбає про збереження та культивування живих істот всякого роду — плоду; словом, інстинктом кохання “дітям Бог подушки стелить”.

“І вовк свої вовчєнята любить” (нар. пр.).

Інстинкт кохання в дітях неоднаково виявляєть ся у всіх живих істот. Один рід тварей більше кохає своїх дітей, більше дбає про них, а другий менче. Наслідком сього стає те, що рід тварин, які дужче кохають ся в дітях, скоріще посуваєть ся вперед шляхом культури, стає на вищий культурний щєбель і по будові тіла, і по характеру і по способах житя.

От погляньмо на приклади, які свідчать самі за себе.

Коханє в дітях у черепахи.

У черепахи інстинкт кохання в дітях виявляєть ся так: “о півночі самиця обережно вилазить на берег моря або річки, загортає свїї яйця в пісок на глибину до трох футів і вертаєть ся в воду. Трох-футова глибина не дає спромоги пожитись ними всякому звірю, що вештаєть ся по березї. Соняшне-ж

проміне добре нагріває пісок і на такій глибині, яйця розвиваються. Черепашенята, як тільки вилуплять ся з яєць, завжди інстинктивно вибирають до води найближчу стежку. Звичайно, ся стежка завше повна всяких ворогів: птаства, звірів, алігаторів, бо вони теж інстинктивно чують здобич і стережуть її. Тут то й гине велика сила черепашенят. Зате вже, як вони підростуть і шкаралупа їхня зміцніє, тоді вони не боять ся ворогів і живуть дуже довго”.

Вчені вирахували, що кожда черепаха щорічно кладе 112 яєць, і коли припустити, що з 1,000 яєць виросте хоч одна черепаха, то й тоді рід черепахи не загине.

Коханє в дітях у крокодила.

У крокодилів коханє в дітях помітно виразніше. Після того як самиця покладе яйця в пісок, вона ввесь час, доки вони не вилуплять ся, плаває поблизу і захищає їх від ворогів. Де хто, навіть, каже, що вона помагає молоденьким крокодиленяткам розбивати шкаралупу яєць та вилазити з неї. А як вони вилуплять ся, то сама бере їх у воду і де-який час плаває вкупі з ними.

Коханє в дітях у птах.

Птаство ще більше кохаєть ся в дітях. Струс (*Struthio camelus*), напр. копає за-для яєць ямку, і коли самиця знесеть ся, то він, як дужчий, сідає їх висиджувати. У де-яких птах сидять на яйцях навпереміну і самець і самиця, в інших же сама самиця, а самець лиш дбає про їжу для неї. Де-який птах копає на гніздо лиш ямку, другий — вистеляє її ще й травою, або пухом, а третій — неодмінно мостить гніздо десь в горі, чи на дереві, чи то на скелі, аби вороги не достали.

“А чаєчка вєть ся, об дорогу бєть ся, до дороги припадає,
діток доглядає” (нар. пісня).

Учений Одюбон переказує, що раз він дуже здивував ся, побачивши в однім місци, що чайки однієї породи поробили трохи гнізд прямо на березі, на землі, а більше — помостили їх на дереві. Рибалки йому пояснили, що раніш всі чайки мо-

стили гнізда прямо на березі, а як рибалки щорічно стали забирати яйця, то чайки почали мостити свої гнізда на дереві. Сей випадок яскраво показує, як то інстинкт кохання в дітях примушує навіть нерозумну твар уникати умов, ворожих для виховання нащадків.

Коханє в дітях у молокосучої тварі.

Нема чого й казати про те, як широко розвинено коханє в дітях у молокосучої тварі; всякий сам вже в сьому добре пересвідчить ся, приглядаючись до життя домашної тварі.

Учений Ренгер переказує, що бачив, як одна американська малпа пильно одганяла мух, що не давали спокою її дитині. А Дювасель переказує, що бачив, як малпа з породи *Hulobatus* мила у річці мордочки своїх дітей. Самиці де-яких пород малп, що жили в неволі у Брема в північній Америці, так сумували за своїми дітьми, що з горя вмирали. Сироток малпочок всиновляли другі малпи, самиці або й самці і пильно доглядали їх. У однієї самиці павіяна було таке добре серце, що вона не тільки всиновляла малп другої породи, а навіть краля молодих цуценят та кошенят і завше з ними возила ся. Але в сеї малпи коханє не доходило до того, щоб ділитись стравою з своїми дітьми, і сей факт зробив на Брема велике вражіне, бо його малпи завше ділились всім з своїми дітьми.

Плодить ся менче — культурність вище; плодить ся більше — розвиток нижче.

Коли ми порівнаємо, скільки плодить риба, гадина, птах та молокосуща твар, то помітимо, що той кляс тварин, який більше кохаєть ся в дітях, плодить їх менче, але культурний поступ його кращий, ніж у других. Теж саме помітимо ми, коли порівнаєм окремі породи кожного клясу, роду і т. и. Та істота, порода, чи кляс, що більше кохаєть ся в дітях, менче їх плодить, та за те розвиваєть ся краще і через те стоїть на вищій щаблі культури.

Переконатись в сім легко, переглянувши ще відомости, які дає нам проф. Сутерланд, а відомости сі такі: —

Назва класи тварі.	НАЗВА ПОРОДИ	Яке кохане в дітях у породи порівнюючи з другими породами класи.	Число вилоду по роді в один рік.	Як кохаєть ся весь клас в дітях.	Середнє число плоду за рік у двох крайних порід класи.	Ступінь культурності.
Риба	З твердою лускою	Найменше	6,000,000	Майже не кохаєть ся.	3,000,013	I. Найнижчий
	Шпичак (осетер).	Найбільше.	26			
Гад	Морська черепаха	Найменше	112	Подекуди видко кохане.	64,5	II. Нижчий.
	Ящірка	Найбільше.	17			
Птах	Струс	Найменше	12	Кохаєть ся досить.	7,5	III. Середній.
	Хижий птах	Найбільше.	2,5			
Молоко-ссуці.	Комахойдні	Найменше	11,4	Кохаєть ся дуже.	6,2	IV. Вищий.
	Четвероруки	Найбільше.	2			
Л ю д и н а		Найбільше. ніж у якої тварі.	0,5	Найбільше кохаєть ся	0,5	V. Найвищий.

Порівнявши породи всіх класів, що найбільше плодять, а потім ті, що найменше, — ми все таки будемо мати один ряд: риба, гад, птах, молокосущі і нарешті людина.

З наведеного взірця нам виразно видко, як кохане в дітях відбиваєть ся на числі плоду та на його культурнім поступі.

Кохане в дітях у людини.

Кохане в дітях у людини значно більше, ніж у якої-б то не було тварі. Отже воно не завше і не скрізь було й є однакове. Були такі часи, коли кохане в дітях у людей нічим не відріжнялось від тварячого; тай тепер ще у дикунів кохане в дітях подекуди дуже мале. Залежно від кохання в дітях і культурний поступ людей не однаковий, бо як у тварі, так і у людини кохане в дітях відбиваєть ся на культурнім поступі. Там, де кохання в дітях немає, або воно дуже мале: де

діти виростають без догляду, не при звичаєними з малку до боротьби за існування; де діти лиш власним досвідом навчаються боротись з життям і на се витрачають змалку всі свої сили, не ощаджуючи їх надалі — там людність не має спромоги розвиватись, бо завше всі сини витрачають ся на боротьбу за існування. Де немає виховання людей, — там немає у них прихованої змалку сили й хисту боротись з життям. Через те не мають вони й вільного часу подумати про своє становище. Невміє захистити себе на довгий час примушує їх кожду хвилинку витратити свою силу лиш на сучасну боротьбу за життя. На культурний поступ сили в них не вистарчає вже, і культурність їх не висока. Там же, де батьки доглядають дітей змалку, захищають їх, привчають до боротьби, там діти замолоду набирають сили та досвіду, виробляють хист і в життю легше та й скорше поборюють ворога. Крім того, вони навчаються не всю силу витратити на боротьбу, а частину її покладають на свій культурний поступ. І хоч плодить ся їх мало, але рід їх ширшає і поступає вперед по шляху культури.

Що зберігають свій рід більшим приплодом люди некультурні, видно з сього порівняння, яке наводить Сутерланд: — французька жінка в середньому числі за все своє життя плодить — 3,42 дітей, італійка — 5,15, дикунка з Індостану — 8, а дикунка з Австралії аж 10.

Бібель же подає відомости, що чим далі, тим народжене у людей меншає. Се доводить нам, що люди культурніщі менше плодять дітей, або правдивіше навпаки: чим менше плодять, тим стають культурніщі.

У Франції.

в 1801 році на 1,000 душ мешканців вродилось	333
" 1821 " " " " " "	307
" 1831 " " " " " "	303
" 1841 " " " " " "	282
" 1851 " " " " " "	270
" 1856 " " " " " "	261
" 1868 " " " " " "	269
" 1886 " " " " " "	230
" 1890 " " " " " "	219

В Німеччині (Германії).

в 1869 році на 1,000 душ мешканців вродилось		406
" 1880 " " " " " "		391
" 1890 " " " " " "		370
" 1899 " " " " " "		371

На 10,000 душ вродило ся в 1876 році і в 1893 році: —

В Англії		36,3	30,8
Шотландії		35	32
Ірляндії		26,4	23
Спільному королівстві		34,8	30,8
Італії		39,2	36,6
Швеції		30,8	27
Австрії		40	36,2
Венгрії		45,8	42,5
Бельгії		33,2	29,5
Швайцарії		32,8	28,5
Нідерляндах		37,1	33,8
Германії		40,9	36,7

Вплив кохання в дітях на людське поведене.

Відсутність кохання в дітях перше всього відбиваєть ся на відносинах проміж людьми. Коли люди не мають ніякого кохання до дітей, то непривітно ставлять ся й одно до другого. Ми знаємо, наприклад, що в старовину люди були жорстокими, не-людами, та такі й тепер ще є дикуни. Жили люди в старовину, як звірі. Кожде жило окремим житєм і дбало лиш про себе. Один тільки інстинкт продовження роду вязав людей до спілки, і то вязав він лиш чоловіків з жінками і тільки на ту хвилину, поки задовольняло ся вимагане інстинкту. Задовольнивши інстинкт, люди розходились. Тоді чоловік не мав своєї жінки, а жінка не мала свого чоловіка. Кожен чоловік задовольняв інстинкт розплоджування з першою жінкою, яка трафляла ся під рукою. Так само робили й жінки. Вчені люди кажуть, що "на нижшому щєбли дикунства всяка жінка належала всякому чоловікові і всякий чоловік належав всякій жінці. При таких зносінах панувало загальне змішуване крови (Promiscuitas). Всі чоловіки жили з багатьома жінками, а всі жінки з багатьома чо-

ловіками. Істнувала загальна чоловічо — жіноча спільність, а разом з нею і спільність дітей”. Батьки тоді не знали своїх дітей, то певна річ, що вони й не дбали про них: “у бика голова не боліла, коли корова теля родила”. Тай для матері тоді діти були лиш тягарем (“нелюба дитина всюди не заваді”), або елементом, який завше можна здобути, або який лиш перешкоджав їм в полових зносинах з чоловіком. Тому певно що й матері тоді мало про них дбали і діти мусіли рости як бурян, без жадного догляду.

Звичай полових зносин, що тоді панував, зветь ся тепер комунальним, або спілковив шлюбом. Про одношлюбство — (коли один чоловік має одну жінку) тоді не було й гадки. Як легко зходились, так і розходились. Про дітей не дбали, бо їх плодило ся багато і вони були батькові та матері тільки зайвим тягарем. Через те батьки й не зважали на них: виростуть — добре, не виростуть — другі будуть. Все се дуже шкодило вихованню та розвитку людности. Хоч плодило ся багато, але виростало, тай то лиш дивом, дуже мало: $\frac{3}{4}$ нащадків, як не більше, вмирало в дитячій віку.

Такі умови нарешті довели-б весь людський рід до загибелі, як би природа не подбала і не відживила в людях той самий інстинкт кохання в дітях, яким обдарувала вона тварей. Люди, навчені гіркою спробою, почали кохати своїх дітей, а разом з тим і дбати про них, дбати про кращу долю їм. Правда, перша турбота про долю дітей, а через те й про добробут роду, виявляла ся майже несвідомо, інстинктивно, так, як і саме коханє в дітях. Та наслідки сього все-ж були дуже користні. Від кохання в дітях полові зносини набрали ся певного й міцнішого складу: виникла, як побачимо далі, ідея одношлюбна, полового здержування і т. и. Се все довело до того, що люди почали купчитись в семі, а в семьях відносини стали ще кращими, людяними. Люди почали більше кохати, поважати своїх родичів, за родичами сусідів, а за сусідами й земляків. Настало більше любови до людини взагалі, а з нею настало й більше поваги до людини; житю окремої людини почали надавати більше ваги.

Юлій Ліперт каже: — “почуте материнського кохання стає першим ангелом-оборонцем дитини, і в скорім часі після того, як люди впевнилися, що материне кохане найкраще сприяє ширенню та поступу роду, виникає й міцніє примусовий звичай боронити життя дитини тим, щоб на користь її добробуту зрікалась де-яких своїх втіх мати. Звичай сей вимагає, щоб в тай час (кілька літ), поки дитина ссе материне молоко, друга не плодилась. Багацько мандрівників не без здивовання знаходили (й тепер ще) у диких людей закон, який примушує матерів на ввесь довгий час (4—5 літ), поки дитина ссе, припиняти всякі полові зносини. Закон сей вважається святим. Хто його не послуха, того сумління мучить так само, як за вбивство. А до того, родичі дитини мусять помститись кровю на винуватцеві”.

В східній Африці біда тій матері, у якої дитина помре, поки її одлучить. Люди не співчують горю матері, а гордують нею як останною і навіть ганебно карають її.

Інстинкт кохання в дітях примушує людей складати такі закони для свого життя і так жити, щоб своїм життям та своїм поведенням не шкодити тому молодому поколінню, яке підростає. Сей інстинкт примушує людей помагати своєму поколінню рости, набиратись сили, і сим самим зміцнювати свій рід.

Кохане в дітях примушує людей дбати про те, щоб покоління їх, яке має продовжувати рід, ставало міцним і розумнішим в боротьбі за існування.

Правда, в історії інстинкт кохання довго ще не перешкоджав батькам в де-яких країнах примушувати дітей змалечку тяжко працювати і сим знесилювать себе, а в других країнах не перешкоджав батькам навіть вбивати своїх кволих новонароджених дітей. Та все таки, за довгий час існування, кохане в дітях так зміцнило і розвинулось, що примусило батьків не тільки дарувати життя своїм кволим дітям, а й полекшити працю здоровим, даруючи їм спромогу в молоді літа “гуляти та силку збирати” для будучини. А з того часу, як кохане в дітях так зміцніло, що люди почали систематично дбати про добру долю дітей, культурний поступ людей жваво пішов уперед. Отже бачимо, що і в життю людини, як і в життю

тварей, де коханє в дітях не буває, де немає у батька-матері спромоги чи охоти потурбоватись про своїх нащадків, там — расплоджуванє більше, а культурність менча, а де люди більше дбають про долю дітей, там плодить ся їх менче, та за те культурність їх вища.

Вплив кохання в дітях на полові зносини.

Родови користніше, як родить ся менче, бо тоді діти здоровіші, покоління міцніше. Число-ж народженців з фізичного боку, між иншим, залежить від того, в які літа жінка починає полові зносини. Чим пізніше, тим менче зродить, але з народжених більше виживе, бо від спілої міцної істоти і плодить ся міцне, а від недорослої, кволої — кволе, тай змужніла мати вміє краще походити коло дитини, ніж недоросла. Одним словом, “від доброго коріння добрі й окоренки”, а “від дурної матері — дурні діти”. Вчені вираховували, що коли дівчина починає родити в 17 літ, то приведе в середньому числі за все своє житє 9 дітей, коли в 22 роки — то 7, 5; коли в 27 — то шестеро, а коли в 35, то 4,5. Зрозуміло, що чим менше дітей, тим краще можна їх виховати і фізично й психічно. Менше дітей приводять ті, що не занадто рано гублять свій “вінок”: отже, щоб менче родило ся, люди в інтересах зміцнення роду мусіли прищепити звичай здержувать свою полову жадобу та найдовше шанувати свою неблазність.

Пошана до неблазности виникла лиш завдяки коханю в дітях. Як би батьки та матері не любили своїх дітей, то ніщо инше не примусило-б їх дбати про долю дітей, не примусило-б під час вагітності та перших днів життя дітей утримуватись від полового акту, який дає багато втіхи батькам. Лиш кохання в дітях примусило людей нехтувати частиною задоволення полових поривань на користь своєму поколіню. Здержуючи-ж свою жадобу і помічаючи, як се гарно відбиваєть ся на здоровлю покоління, люди впевнились, що неблазність дуже добре помагає зміцнити покоління та розвинути рід. І стали люди поважати таку неблазну вдачу та шанувати її, як на собі, так і на других людях.

Зі всього наведеного ми й пересвідчуємось, що інстинкт кохання в дітях є перший з тих факторів, які ведуть все живе, в тім числі і рід людський, до його добробуту, а окрему людину до щастя, бо сей інстинкт примушує кожду людину подбати про впорядковане життя своїх дітей і свого власного, а сим самим веде людину до розвитку.

“Рад би до дітей небо прихилити та зорями вкрити” (нар. пр.).

Частенько в життю трапляється нам бачити, як сей інстинкт примушує людей думати та працювати. “Як би не діти, — часто кажуть люде, — то спав би аж тріщало, а так треба ще трохи попрацювати, помізкувати, як його в світі Божому прожити!” Праця-ж та міркованя й ведуть людей до розвитку, посувають їх уперед по шляху культури.

“Хоч у неволі й нещастю звікуєм,
Долю онукам дамо!
Ми на роботу на світ народились,
Ми для борні живемо!”

(Грінченко).

VII.

КОХАНЄ СЕРЕД ПОДРУЖА — ДРУГИЙ ПОМІЧНИК В БОРОТЬБІ ЗА ЖИТЄ ТА КУЛЬТУРУ.

Бачу: суне мій прабатько
Крізь гущавину лісну,
Оленя песе до дому,
Піт із його аж тече:
Сонце вже у праліс тоне,
Та скажено ще пече.
Скинув добич при печері,
Кличе жінку із нори:
“Дай же їсти що печене,
А звірюку забери!”
А прамати тихо каже:
— “Я сьогодні не пекла;
Є сирепьке мясо добре, —
Подивись, я принесла...”
А прабатько як не крикне:
“Чом же стерва не спечеш?
Геть мені з печері, бабо,

Бо убію, як не втечеш!
Я тягав ся лісами,
Змарнував жите своє,
А вона сирого мяса
На вечерю подає!”
Налякала ся прамати,
Каже: “Та огонь погас!
Що я палічна натерлась, —
Не затлілось анї раз!”
Він вхопив ножа з кременю:
“Геть з очей мені, стара!”
Витяв з оленя пів-шинки,
Їсть, сердега, хоч сира.
Затулила жінка очі,
Сльози каплють з-під долонь:
— “Все що-дня печи печеню,
А так тяжко про огонь!”

(Маковей).

“Ой, там є могила, — над нею високій
Із мармура хрест під зеленим вінком,
А в темній оселі, в могилі глибокій

Дружина довічним покоїть ся сном...
... Святіш і дорожче стає мені прах.
Молю ся, а сльози все ллють ся невпинно...
Чи бачиш, голубко, чи чуєш ти їх?
Чи бачиш, чи чуєш ти, мамо, дружино,
Мій плач і риданя сиріток твоїх?
Поблекнула рано ти, любий мій квіте,
Іще ж не настало і літо твоє...
Без рідної нещеньки остали ся діти,
З тобою погинуло все щастє мое...
Прощай же, дружино, до стрічі з тобою
Там в иншому мирі, де горя не знать,
Де Бог нагороджає страдальників вдвое
Де радощі світлі — свята благодать!
Там зійдемося знову з тобою, о Доро,
Там знов своє серце тобі я оддам,
Не буде там сліз, ні розлук, ні горя, —
А в вічному щастю ми житимем там...”

(Білиловський).

“Усякої тварі по-парі”.

**“Де згода в сімействі, де мир і тишина, щасливі там люди,
блаженна сторона”.**

Сутерланд каже: — “як би мати не кохала своїх дітей, як би батько про них не дбав, та коли-б вони сами (батько та мати) не були звязані коханєм, коли-б за браком кохання між ними не було гармонічного співробітництва, то сім'я розсипалась би під впливом ворогуючих сил... Не можна уявити, щоб найкращий догляд за дітьми був у тій семі, де батько та мати не кохають одно одного, або де натури їх не мають нічого спільного.”

І се правда.

Та тварина, батько та мати якої ворогують між собою, має від них менше догляду, ніж та, якої батько — мати звязані коханєм. Тварина, якої батько й мати ворогують між собою, часто підлягає нещасливим випадкам, небезпечностям, бо менше захищена від ворогів, а через те й скорше гине в боротьбі за існуванє. Твар же, якої батько — мати звязані коханєм, користується їхнім пильнішим доглядом, а через те й має спроможність вийти переможцем в боротьбі за існуванє, — більше має шансів на виживання для скорішого поширювання роду.

Виходить, що й коханє серед подружжя веде до тої-ж мети, до якої веде коханє в дітях, то-б то до поліпшеня долі поколі-

ня, до збереження та культурного поступу роду: чим воно дужче, тим краще всяке живе створіне розвивається, а чим слабше, — тим нижче його розвиток.

Кохане серед подружа у тварі.

Кохання серед подружа майже нема, наприклад, у риби та гадини, хоч у книгах є записано, буцім то “бачили рибу самця, яка три дні плавала коло того місця, де за кілька день перед тим було вбито її дружину”. І се створіне стоїть на низькім щаблі органічного розвитку. Молокосуща твар та птаство стоять значно вище його, бо в них помітно досить розвинене кохане серед подружа.

Брем, напр., каже, що їжака, який взагалі не дуже кохається в товаристві, часто можна побачити в-двох з дружиною.

Богато є самців, що зовсім не покидають своєї дружини ні в який час року. Літними часами рідко можна здибати їхнемона на одинці; завше він ходить з дружиною та дітьми.

Взагалі багато тварі живе навіть тоді в парі, коли вже діти не тільки повиростали, а й розбіглись.

Особливе кохане серед подружа помічається у деяких породах малп та серед птаства. Народна приказка, напр., каже: “жадна пташка без товариша в лісі не пробуває”.

Брем-же розповідає про такий цікавий випадок: “раз, бажаючи впевнитись в тім, скільки важить жовтогрудий медосос, я піймав одного, обережно звязав ніжки ниткою і поклав на терези; але пташка вирвалась, в одну мить вилетіла через відчинене вікно тай сховалась в купі кипарисів. Як тільки вона вперше зацьвірінькала, зараз, же до неї підлетів її товариш. І приємно-жалісно було бачити ту турботу, з якою маленька істота дивилась на сутужне становище своєї дружини... Опинившись в безпечнім місті, вони обоє почали дзьобати нитку, що випадково зачепилась за гилячку... Через 1½ години вони з успіхом скінчили працю і з веселим цьвіріньканєм полетіли далі”.

В другім місці Брем каже, що коноплянка, коли застрілять її дружину, дуже сумує, а де-які птахи з породи кліюй-дерева (*picus*) навіть здихають після смерті своєї дружини.

А Бюхнер, каже, що чорногузи навіть не тільки кохають ся в подружжі, а ще їй вимагають вірності дружині, і коли хто з них її порушує, то збирається цілий суд, який присуджує винуватого до смерти тай вбиває. Про се саме серед нашого народу існують цілі легенди.

Кохане серед подружа у людей.

Люди на першій щаблі культури, як думає Джан Леббок, не кохали ся в подружжі, бо тоді ще були, як вище наведено, комунальні шлюби, при яких люди зходились тільки на мент полового акту. Пізніше чоловіки шукали полових зносин лиш з тими жінками, які їм подобались, і набирали певне число жінок. Бувало й навпаки, що жінки набирали собі певне число чоловіків. Але се не перешкоджало їм ні розходитись одно з другим, коли котре схоче, ні мати полові зносини з другими. Ще пізніше чоловіки почали вважати особистим правом свої зносини з де-якими жінками, і тільки по своїй волі дозволяли чи не дозволяли користуватись ними другим чоловікам. Де-що подібне існує й до сього часу, напр., у ескимосів, у яких, мовляв Банкрофт, “соромливість не існує, неблазність не має великої ваги, і чужосторонцеві хазяїн завше дає на ніч свою жінку”.

Помаленьку лиш люди дійшли до полігамії, при якій чоловік хоч і став брати собі жінок, скільки хотів, але всі вони стали належати тільки йому одному.

Зміцнене кохання серед подружа змінює способи слюбу.

В часи полігамії особливого кохання серед подружа теж не було, та все таки при полігамії люди сходили ся не на один мент акту, а й жили вкупі, а се призводило до зросту і зміцнення кохання серед подружа. Особливо се помітно стало в часи переміни бродяжого, мисливецького життя на пастуше. Чоловік-пастух мав уже більше часу й спромоги придивитись до своїх жінок, оцінити вдачу кожної, і звернути свою особливу увагу тай ближче познайомитись з тією, що чим небудь визначилась серед других. А се вже приводило за собою й кохане.

Бувало й так, що чоловікові траплялось по хазяйству

частіше мати стосунки з якою небудь одною жінкою. Вони більше спізнавались і при звичаювались одно до одного, а звичка вже є один з тих факторів, що доводять людей до кохання. Завдяки вже одній звичці, у чоловіка розвивалося до своєї жінки почуте глибше, ніж звичайна полова жагота.

Отже, як тепер, так і в старі часи, найбільше примушувало батьків гуртуватися в міцні слюбні спілки кохання в дітях. Се знов таки особливо помічається з часів пастушого життя, коли чоловік став складати власні скарби, богацтва з своїх отар. Тоді йому стали потрібні помічники для невсипущого догляду за сими отарами. Доброго догляду, правдивої помочі він міг сподіватись лиш від людей близьких, людей заінтересованих в істнуванню сих скарбів. Такими людьми й були його діти, яким він, умираючи, радніше передавав скарби, ніж кому іншому.

“Тоді любва бере, як достаток є (нар. пр.).

Бібель каже, що “чоловік, яко приватний власник, став цікавитись дітьми, яких міг вважати за законних і настановляти спадкоємцями своєї власности, а через те він і жінку примусив не ставать в полові зносини з другими чоловіками”... Разом з тим, як батько починав кохати свої діти, він переважно почував і до їхньої матері значно глибше, благороднійше й культурнійше почуте, ніж звичайна полова жагота, а “більш-менш культурна людина вимагає, щоб взаємна прихильність зоставалась і після полового акту, щоб вона поширювала свій людяний вплив і на ту живу істоту, яка має народитись від єднання чоловіка з жінкою”^{*)}). Радість мати покоління і залежні від сього обовязки роблять звязок в коханню двох людей значно довшим”. Таким чином, кохане в дітях примусило батьків жити в купі з дітьми та з їх матерями, примусило також комунальні слюби замінити полігамією, від якої зміцніле кохане серед подружжя примусило перейти вже до моногамії (однослюбства), коли справді стали “чоловік та жінка — одна спілка”.

Як бачимо, залежно від розвитку кохання серед подружжя розвивалися й форми слюбу: не було кохання — були кому-

^{*)} Скрізь в цитатах підкреслювано самим автором їх, Бібелем.

нальні слюби; зявилося воно, — настала полігамія; зміцніло — поширилась моногамія.

Кохане серед подружа має на меті кращий догляд за дітьми.

Разом з тим, як росло кохане серед подружа, та міняли ся способи слюбів, — поліпшував ся і догляд за дітьми: —

“Над ними
Любов отця крилом своїм . .
І серце матері сплели,
Тепленький затишок од негоди“.
(Ібсен).

Так при комунальнім слюбі, коли ні батькам ні матерям діти не були цікаві (особливо батькам, бо хто з них і знав своїх дітей), догляд був поганий. При полігамії мати вже жадує своїх дітей, бо вони її втіха; та й батько звертає на них де-яку увагу, особливо коли се діти коханої жінки. При моногамії-ж кохане серед подружа особливо широко і користо відбивається як на догляді за дітьми, так і на їх вихованню.

І не диво, що так воно склало ся, бо кохане серед подружа, як і кохане в дітях, має своєю інстинктивною метою не що инше, як добре виховане молодого покоління за-для поліпшення родового добробуту. Хоч нам здається, буцім-то чоловік кохає жінку, або навпаки, — жінка чоловіка, лиш задовольняючи самих себе, а на ділі виходить, що те кохане вкладено в них природою, вкладено без їх відома й волі, щоб закохана пара краще виховала на добро родови своє покоління.

Так само й неблазність, чим далі, більше набирає ваги, а кохане серед подружа вимагає безумовної вірності й неблазності як жінки, так і чоловіка, бо покоління тих стає міцнішим, хто шанує неблазність не тільки до слюбів, а й по слюбі, се-б то не зловживає правом слюбів та не зраджує своєї дружини.

VIII.

КОХАНЕ В СУСПІЛЬСТВІ — ТРЕТИЙ ПОМІЧНИК В БОРОТЬБІ ЗА ЖИТЄ ТА КУЛЬТУРУ.

“Як мала у тебе сила,
То з гуртом єднай ся ти:

Вкупі зробиш більше діла,
Швидче дійдеш до мети“...
(Грінченко).

Моїм братям бідним, темним,
Я долі бажаю,
Щоб вона їм засіяла
У рідному краю,
Щоб вона їх пригорнула,
Оділа навчила,
Щоб вона і бідне тіло,
І душу скріпила.
А багатим я бажаю...
— Чого-ж їм бажати? —

Серця, правди, щоб навчились,
Як любити брата;
Щоби знали, що нам сонце
Усім рівно світить,
Одна земля нас зродила
І ми всі їй діти!
А всім разом я бажаю
Щоби людьми стали,
І любовю, добром, правдов
Землю засівали.

(Грабович).

Щоб рід якої небудь тварі став досконалим, треба протягнути його існуванє як можна довше і сим дати йому час розвинутись і зміцніти.

Збереженє роду.

Для сього природа вимагає від кожної істоти, щоб вона помагала збереженю та продовженю свого роду всякими способами, які тільки є в її силі. Саме менче, що може зробити всяка істота за для продовження роду — се лишити по собі нащадків; поки рід не вимре, доти він ще має надію розвинутись.

Отже не треба думати, що природа від кожної особи неодмінно вимагає розплоджуваня. Головне вимаганє природи — дбати, опікуватись про збереження роду та його добробут. А під збереженєм роду не слід розуміти лиш одно його розплоджуванє. Наш геній Шевченко, Нютон, Кант та інші великі мужі нащадків по собі не лишили, але-ж за гріх їм сього ніхто не зарахує, бо вони подбали про родовий добробут людей іншими, більше поважними й користніщими способами.

Ми вже знаємо, що опікуватись про родовий добробут примушують людей інстинкт кохання в дітях та інстинкт кохання серед подружжя: чоловік, кохаючи своїх дітей, кохаючи жінку, невсипуще дбає, щоб їм краще в світі жило ся, думає й працює для того, щоб його дітей не спіткала лиха доля. Дбаючи-ж про се, він уже дбає й про долю інших дітей, дбає про будучину взагалі дітей, про будучину всього роду. В наші часи, наприклад, хто дбає і про освіту дітей взагалі, бо сам він не в силі дати дітям того, що можна дати в громаді.

Нам не диво, коли батьки ради своїх дітей агітують за школи, за всякі засоби науки, виховання всіх дітей і т. інше; не диво нам, що вони дбають про добробут не тільки своїх дітей, а про культивоване всього свого роду взагалі, бо вони розуміють, що “хто кривдить людей, той кривдить своїх дітей”.

Але-ж з якої то рації самотні одинокі люди, як напр. Шевченко, Ньютон та Кант теж опікувались про добробут свого роду, коли ні кохання в дітях, ні кохання в подружі у них не було, ні жінок, ні дітей вони не мали і свого потомства по собі не лишали? А річ от в чім. Природа, дбаючи про рід та його розвиток, вклала в кожду живу істоту, крім інстинктів кохання в дітях, та кохання серед подружжя, ще один інстинкт, — інстинкт кохання в суспільстві. І сей то інстинкт примушує кожду живу істоту, і нежонату й бездітну, дбати про добро свого роду: — “єсть у кожної людини святина вища від власних почувань, від власного щастя”. (Грінченко).

Пригляньмо ся хоч би до життя пчіл. Лиш одна матка розплоджує у них покоління, а про те кожда пчілка щиро працює на користь всього роду — плоду.

Або от комашня. Хто їй поміг так гарно скласти своє суспільно-громадське житє, хто навчив її так мудро поділити всякі справи і обовязки серед громади? Тільки природа. Вона для щасливої боротьби за існування поширила серед них кохання в суспільстві, а се кохання в суспільстві привчило й примусило їх поділити працю проміж себе і виконувати її, як слід. Не маючи інстинкту кохання в суспільстві, вони ніколи не згуртувались би так гарно в громади, особливо ті серед них, які ще не спарувались і тому ні кохання в дітях, ні кохання в подружжі не мають.

“Як організм всякої живої істоти, так і суспільство — каже Кавцький — має тим більше шансів у боротьбі за існування, чим міцніший звязок і гармонія його окремих частин. Рухи його повинні мати суцільний характер. Але суспільство не має кістяка, на якому лежали-б м'яккі частини; не має тіла, яке покривало-б весь організм; не має кровообігу, яке-б його годувало, бо не має серця, яке розганяло-б кров, а також не має й мозку, який надавав би єдність його познанням, його

волі та рухам. Єдність його та гармонія і звязок його частин мають спромогу виникнути лиш з діяльності та бажання його членів. А єдність бажання найскоріще настане тоді, коли бажанє ґрунтуєть ся на якому небудь дужому інстинктові. Через се у тих тварей, у яких суспільне жите є дуже важним засобом в боротьбі за істнуванє, ся сама боротьба розвиває соціяльні інстинкти (коханя в суспільстві)...

Що соціяльні інстинкти міцно звязані з боротьбою за істнуванє і спершу доглядали тільки інтересів роду, видко й з того, що їх діяльність охоплює лиш тих окремих осіб, які користні родови. Богато є тварей, що на одчай кидають ся спасати жите молодому або слабому товаришови; але ті-ж самі тварі без всякого вагання вбивають слабих та старих, які з погляду інтересів роду стали йому (родови) зайвими і заважають його добробуту”.

Громада — великий чоловік; як усі на одного плюнуть, то втоплять, а як подують, то висушать (нар. пр.)

Кождій окремій істоті тяжко боротись за своє істнуванє. Щоб полекшити сю боротьбу, природа вклала в кожду істоту інстинкт коханя до гурту, до громади, до суспільства, бо громада дуже користна інституція для окремої істоти: вона має спроможність спільними силами добре захистити від ворогів, оборонити від них кожного свого члена: “дружній отарі й вовк не страшний”.

Почутя коханя в суспільстві звязує окремі істоти в гуртки й громади для загальної боротьби за істнуванє. Завдяки звязку істот, сили на боротьбу витрачуєть ся менче, ніж в тім разі, коли сі істоти борють ся розв'язані й пороскидані. Наслідком купчення в громади є ощадженє сили; сила-ж, що ощаджуєть ся на боротьбі за істнуванє, повертаєть ся на культурний поступ роду.

Дарвін каже: “ми повинні не забувати, що міцна й дужа твар, яка мала-б спроможність сама захистити себе від всіх ворогів, ледве чи зробилась би суспільною”. Целлі наводить досить багато прикладів на користь думки, що лиш та твар гуртуєть ся в громади, яка самотою не витримує боротьби зо

всякими ворогами свого життя. Отже з певністю можемо сказати, що потреба гуртового життя розвинула кохане в суспільстві серед багатьох пород всякої тварі.

Кохане в суспільстві у тварей.

Майор Скіпер переказує, що раз, сидячи тихесенько на дереві, він спостережав череду слонів і слідкував за всіма їхніми рухами. Тут він помітив, що коли вони наблизились до водопою, то двоє чи троє їх пішло в обхід, а ватажок, який напевно знав, що череда недалеко від людської оселі, був особливо обережним і йшов попереду всіх, щоб самому першим стрінуть небезпеку... “Кожен мисливець знає, як трудно підійти близько до гурту диких тварей” — каже Дарвін: — “мені здається, дикі коні та бики не подають одно одному застерігаючого гасла, але само поведене того з них, хто перший вчує ворога, застерігає других. У трусиків гаслом стає голосне стукане по землі задніми лапками. Вівці й серни роблять теж саме, тільки передніми ногами і разом з сим свистять. Богато птахів і де-які молокосуші розставляють вартових. У тюленя вартовими, як кажуть, звичайно бувають самці. Ватажок гуртка малп разом з тим є й вартовий: він кричить, коли треба сповістити про небезпеку. Соціальні тварі послуговують одно другому і в дрібязках. Коні чухають, а корови лижуть одно одному там, де свербить. Малпи вишукують одно одному наїкомців”.

Брем переказує, що після того, як ватага малп *Cercopithecus griseo viridis* пролізла через колючі кущики, то одні малпи простягли ся на гилі, а другі сіли коло них і почали уважно обглядати їхню шкуру та витягали з неї колючки. Розшуковуючи кузочок, павіяни — гамадрили перевертають камінці. Коли камінь важкий, то за нього береть ся їх де-кілька... Коли наближається небезпека, то самі бізони північної Америки ставлять самиць і дітей в середину череди, а самі стають навкруги. Брем зустрів в Абісінії великий гурт павіянів, які переходили через долину. Частина їх вспіла перебратись на протилежну гору, а друга зосталась ще в долині. На тих, що зостались, напали собаки. В ту-ж хвилину старі самці збігли з

гори, широко розкрили пащі і так закричали, що собаки з переляку стали тікати, що духу. Собак знов нацькували на малп. На сей раз всі малпи встигли вилізти на гору, крім одної молоді, місяців приблизно шости. Вона з голосним криком про допомогу вилізла на уламок скелі і безнадійно позирала на собак, які вже оточили її. Тоді один з самих великих самців, справжній герой, знов зійшов з гори, спокійно надійшов до молоді малпочки, приголубив її і з погордою повів з собачої зграї. Собак се так вразило, що вони не посміли напасти на нього.

Сутерланд каже, тай усім нам відомо, що селезень та гусак часто розжалоблюють ся, коли чують крик страждаючого члена свого гурту і без страху, сміливо нападають на ворогів.

Едвард розказує, що бачив, як одну поранену ластівку, котра не мала змоги летіти, підтримували в повітрі на своїх крилах дві товаришки, і коли одна пара знесилювалась, то її змінювала друга. Вся-ж зграя дуже стурбовано літала навкруги. Отже правдиво народ каже: “горобець маленький, а сердечко має”.

Сутерланд знов каже: “морські чайки гуртують ся в зграї, щоб піймати сокола, ворону, чаплю або лисицю, коли ті схоплять кого небудь з їхніх товаришок. Добре відомо також, що журавлі як попасають ся, то ставлять вартових, а як хто нападе на них, то стають кільцем, хвостами в середину, і обороняють ся дзюбами від ворогів. Всяка цибата птиця, як летить в темряві високо над землею, то перегукуєть ся одна з одною, щоб ні одна не згубилась”. Сутерланд закінчує свою низку прикладів таким висновком: “коли птах, якому серед зграї ніяка небезпека не загрожує, подає голос тим, хто запізнивсь, щоб показати куди летить, то він кермуєть ся не егоїстичним, а настоящим інстинктом суспільства”.

Коханє в суспільстві у людини.

У людини коханє в суспільстві стало виявлятись вже давно. Людина, як окрема особа, давно вже спостерегла, що коли сама лиш дбатиме про свій захисток, то се їй буде дуже су-

тужно тай небезпечно не тільки для неї самої, а й для всього її роду-плоду.

Наслідком першого закохання в суспільстві було гуртоване в родинні спілки; потім семі зєднались в роди, а роди в племена. Коли-ж людина, культивуючись крок за кроком, помітила, що чим більший гурт людей живе в купі, тим краще се для кожної, — то вона поширила своє кохане в суспільстві і по-за межі свого роду чи племена.

Дарвін каже: “перші люди, або малпоподібні предки людини, щоб стати суспільними тварями, мусіли здобути такіж самі інстинктивні почуття, які примушують і иншу твар жити в гурті. Без сумніву, первісна людина виявляла таку-ж саму прихильність до суспільного життя, яку виявили й інші тварі. Вона, напевно, почувала себе не добре в розлуці з своїми товаришами, до яких мала якесь певне кохане. Первісні люди, напевне, застерігали одно одного перед наближенням небезпеки і підтримували одно одного, коли нападали на кого небудь, або оборонялись. Все се показує, що у них було певне чуте симпатії, вірності й сміливості. Подібна соціяльна вдача, протизначіння якої для нижчої тварі ніхто не сперечав ся, здобувалась предками людини безумовно таким же шляхом, як і у тварей. Шлях сей — природний вибір та унаслідування, спадкоємство звичаїв. Коли серед двох стародавніх людських племен, що жили в одній стороні, виникали суперечки, то, без сумніву, краще всього розвивалось і ставало могутнішим те племено, що при всіх однакових умовах налічувало серед своїх рядів найбільше відважних, симпатизуючих та вірних членів, які завше були готові застерігати і обороняти одно одного.”

Завдяки сьому ширилось між людьми кохане в суспільстві, любов до ближнього. Спостерігаючи життя, людина переконалась, що як помагає другим, то й себе сим добре захищає від великих небезпечностей. Того то людство й до сього часу запобігає як найширшому розвитку кохання в суспільстві і радіє, помічаючи, що розвиток сей швидко веде його до досконалости. Як би не було кохання в суспільстві, то окремі істоти ставились би одна до одної вороже, і боротьба за істнування була-б ще гірша, ще безглуздіша, ніж тепер, а так, хоч в

старовину люди були жорстокими — завше бились, воювались, то зате тепер вони стали вже миролюбними, ганьблять війну і допомагають при всякій нагоді навіть чужоплеменцям та чужосторонцям.

“Оглядаючи долю всіх народів — мовляв Драгоманів — ми бачимо, що взагалі народи помалу зближають ся між собою, виробляють із себе ніби одну громаду, передають один одному свої вигадки й думки, так що з окремих народів виробляється дійсне людство, в якому поступ не може спинитись навіть в найгірші часи”.

А Еспінас в своїй праці “Соціяльне жите тварі” каже: — “Коли ми оглянемо пройдений шлях, то мимохіть здивуємось тому поступови, який зробила природа своїм велетенським кроком від мікроскопічних інфузорій до суспільства молокосущих. Там (серед інфузорій) перед нами повне безсиля і безмежна залежність від зверхних умов. Тут (серед молокосущих) початок пановання над матерією, забезпечений захисток і пановане інстинктів кохання над руйнуючими інстинктами в широких межах діяльності”. Всі спонукання до поступу — на його думку — виникають з кохання до самого себе (інстинкт самоощадности), але такого кохання, яке безумовно гармонічно розвинене, так гармонічно, що від нього не можливо стало відрізнити кохане до подібних собі. Кажучи другими словами, пориване до поступу виникає з такого кохання до самого себе, яке трудно відрізнити від кохання до других людей.

“На нижчих щаблях царства тварі йде без перестану загальна боротьба за істнуванє” — каже знов далі Еспінас. “Там жива істота перебуває в звязку, в спілці лиш з своїми власними частками, які від неї не відрізняють ся, з якими вона підтримує фізіологічні зносини. Коли припустити в кожній частці таких агломерацій де-яке почутє свого “я”, то треба було-б припустити, що в ній існує й почутє загального “ми”, бо окремі частки одної цілости складають одну нерозривну масу елементів, які зрослись одно з другим. На вищім щаблі організації дві окремі істоти мають спромогу на хвилину наче-б то замиритись в боротьбі за жите, але з умовою, щоб в таким разі вони складали дві половини одної фізіологічної ціло-

сти (то-б то були не одного, а різного полу), якому вони повинні обнови́ти, реформувати, щоб задовольнити свої особисті потреби (спілка для полового акту). Тут також кохане до другого і до себе звязують ся в одно і виробляють настільки-ж тісну, наскільки і короткочасну органічну спілку, що зливає до купи двоє різнополюх “я” в одно “ми”. Приглядаючись до наслідків такої спілки, ми бачимо тут, що батьки опікують ся вже про дітей і заради їх все більше та більше обмежують пановане житьової конкуренції. І все се роблять вони через те, що діти деякий час були складовою часткою їхніх організмів, були частками їхнього “я”. Батьки не мають спромоги кохати самих себе, не обнимаючи тим коханем і ту плоть від їх плоті, яка тільки-тільки що з них вийшла”...

То-б то виходить так: був один чоловік — було одно “я”, і той чоловік сам себе кохав, кохав своє “я”. Але пустивши на світ дітей, той чоловік распорошив своє перше “-я”, — бо діти — частки батьківського організму, то-б то й частки його “я”. Так від одного “я” відділилось і виросло кілька молодих “я”. І в кожному молодому “я” є частина того першого старого одного “я”. Батько кохав своє “я” і кохає його в дітях, кохає всі молоді “я”; але тепер уже на світі не одно “я”, а де-кілька; всі-ж вони складають вкупі “ми”. Тепер уже в батька кохане йде не тільки на своє “я” а й на се “ми”, яке витворилось від його “я”. Одним словом, чоловік, пускаючи в світ дітей, переносить любов з самого себе на дітей; то-б то, егоїзм переходить на альтруїзм.

“Зоставляючи сімю і піднімаючись на другий щабель соціологічної драбини, — каже Еспінас, — ми знаходимо, що живі істоти мають спроможність гуртуватись навіть і тоді, коли вони не примушені до сього неповністю, половинчатістю, потребою доповнити свій організм другим; але се при умові, щоб ті істоти, що таким чином гуртують ся, були або одної, або близько похожих одна на другу пород, щоб вони мали спромогу впізнавати в другій істоті свій власний образ і почували задоволене дивлячись на нього”. То-б то, чоловік кохає на вищій культурній ступні не тільки своє “я”, або части-

ну його, а навіть тих, хто такий вигляд має, як його “я”, то-б то, хто схожий на нього самого.

Отсе кохане є найміцнійше і найширше розповсюджене гальмо, яке держить боротьбу за існування у відповідних межах. Гальмо те згрунтоване на коханню до самого себе, — більше на коханню до своєї ідеї, ніж до свого організму, — але та користь, яка звідсіля виникає, неодмінно його зміцнює. Кохати-ж себе в своєму образі й подібії є те саме, що й кохати всіх тих, на кому можна сей образ впізнати, — то-б то кохати всіх людей.

Всі члени громади, кождий з окрема, уявляють з себе частину загального громадського “я” або доскональніше — у них нема окремого “я”, а лиш є одно “ми”. Звідсіля виникає, що розвиток почуття суспільности є не що инше, як зростаюча відміна егоїзму на альтруїзм, або відміна кохання до самого себе, до свого “я” — на кохане до ближнього, до загального “ми”. Се, само собою, свідчить про високий культурний поступ істоти, і до сього степеню розвитку доводить її кохане в суспільстві.

Отже нарешті мусимо сказати, що й кохане в суспільстві своєю метою має досягнене родового добробуту, досягнене людського щастя. Таким чином, всі інстинкти кохання — 1) кохане в дітях, 2) серед подружжя, 3) в суспільстві — допомагають всякому живому сотворінню щасливо боротись за жите і вибиватись на культурний шлях, шлях до щастя. Бо з наведеного вище ми добре бачимо, що живі істоти, які ніякого кохання не мають, ледве животіють; ті що кохають ся в дітях — живуть уже щасливіше; що кохають ся в подружжі — ще щасливіше борються за жите; але найщасливійше живуть ті, що розвинули в собі всі стадії кохання: і в дітях, і в подружжі, і в суспільстві. Чим більше кохане, тим ступінь культури вищий, тим жите щасливійше.

ІХ.

МОРАЛЬНИЙ ІНСТИНКТ ТА МОРАЛЬНИЙ РОЗСУД.

”Вічний революціонер —
Дух, що тіло рве до бою,
Рве за поступ, щастя й волю —

Він живе, він ще не вмер.
Ні пекельні тортур,
Ні тюремні чорні муря,

Ані війська муштровані,
Ні гармати лаштовані,
Ні шпiонське ремесло
В грiб його ще не звело.
Вiн не вмер, вiн ще живе! ,
Хоч вiд тисяч лiт родив ся,
Так аж вчора розповив ся
I о власнiй силi йде,
I простує, i мiцнiє,
Мiлiони зве з собою.
Словом сильним, мов трубою,
I спiшить туди, де дiїє:

Мiлiони радо йдуть,
Бо се голос духа чуť.
Голос духа чути скрізь:
По курних хатах мужицьких,
По варстатах ремiсницьких,
По мiсцях недолi й слiз,
I де тiльки вiн роздасть ся, —
Щезнуть слiози, сум нещастя,
Сила родить ся й завзяте
Не ридать а добувати,
Хоч спiшам, як не собi,
Крацу долю в боротьбi.“
(Франко).

”I звiрi всi, i людський рiд, i гади
Рослини всi, i море, й скелi, й хмари,
Усе то — дiти матери — природи“...

(Чернявський).

Інстинкти кохання — природжена мораль.

Простеживши коротенько iсторiю розвитку iнстинктiв кохання в дiтях, серед подружжя та в суспiльствi, ми мимохiть помічаємо, що поведене i культурний поступ, як тварей так i людей, завше залежить вiд меж пановання тих iнстинктiв. Коли у людини розвинено кохане в дiтях, кохане в подружжi, кохане в суспiльствi — то вона в своїм поведеню i сама йде до щастя i весь рiд з собою веде. Вона не кривдить нi дiтей своїх, нi, жiнки, нi сусiд — се-б то не кривдить нiкого з людей, а таке поведене ми вважаємо моральним. Бачимо також, що всi три iнстинкти мають своєю метою допомогти людинi в житю; допомогти iменно так поводитись, щоб i самому добре жило ся, i не пошкодити нiкому, i щоб рiд вiд сього мiцнiв, розвивавсь; се-б то, виходить, що сi три iнстинкти вимагають вiд людини i допомагають їй поводитись правдиво в тих як раз межах, де є суперечнi мотиви егоїзму та альтруїзму. Наприклад: з одного боку полова жагота, а з другого бажане змiнити рiд; з одного боку особистi поривання, iнтереси свого “я”, а з другого соціальнi поривання, iнтереси роду i т. д.

А в сих якраз межах, як ми поперед усього й зазначили, оперіює мораль. Тим-то сi iнстинкти, якi перш за все вказують людинi правдиву стежку морального житя, примушують її, де треба, жертвувати егоїзмом альтруїзмовi, безумовно, є не що ин-

ше, як виявлене самої моралі; вони то й є первісна прирождена мораль. А інстинкти кохання в дітях, в подружжю та в суспільстві є не що інше, як три гілки одного міцного інстинкту, інстинкту взагалі кохання до других, який в свою чергу є не що інше, як нерозлучний співробітник, спільник, перший засіб виявлення інстинкту самоощадності в широкім розумінню цього слова.

Таким чином, інстинкт самоощадності, з одного боку, примушує всяке живе сотворіне кохати себе, бо без такого кохання не варто було-б оберігати власне жите, а з другого боку той інстинкт примушує кохати других, тих, що існують навкруги, бо й без них жите теж не мало-б ніякої вартости: самотна, одинока істота, власними лиш силами, не має спромоги користуватись втіхами життя; коли-ж не може скористуватись щастем життя, то яка тоді радія жити? Тоді не варто боронити себе від смерті.

Серед тварей і серед людей самокохане значно міцніше, ніж кохане до других, але ми бачимо, що з часом міцніє й кохане од других і щільно переплітається з коханем до себе. Тварина інстинктом, а людина інстинктом та розсудом доходять до розуміння того, що всяке сотворіне одиноко, без других не має сили досягнути щастя в життю; і звірі, і люди доходять до розуміння того, що самотнє жите не має ніякої краси, ніякої вартости.

Разом же з тим, як щільніше переплітається кохане до себе з коханем до других, людина, та й всяке створіне, починають краще жити, бо жите в гурті стає більш барвистим, принагідним, дає спромогу ліпше розвиватись та більше досягати радощів життя, більше користуватись тими його благами, які роблять людину щасливою.

Таким чином виходить, що коли кохане до себе розвивається гармонічно, то-б то переплітається з коханем до других, то воно помагає окремій людині поводитись так, щоб ні собі, ні другим не шкодить, і веде її до особистого щастя, а всю людність до родового добробуту.

Початок моралі.

Сей самий інстинкт кохання до себе в звязку з коханням до других і є перший поросток моралі. Поки створіне кохає лиш себе і дбає лиш про себе, доти воно не має ніякої моралі, бо немає ніяких суперечних мотивів: що створіне вважає найкористніщим, найкращим для себе, те воно й робить, не думаючи, чи добре від сього буде другим, чи погано; інтереси других для нього не існують, воно тоді все робить лиш для того, щоб вгамувати своє особисте “я”. Тут моралі ще немає. Коли-ж у створіня виникає кохання до другого, коли воно дбає, щоб догодити, не пошкодить і другому — тоді виникає перша мораль, бо кохання до другого примушує брати на увагу й інтереси того другого, а се призводить до суперечки мотивів егоїзму та альтруїзму. Вирішування-ж та вирівнювання сих суперечностей — діло моралі. Тим-то й кажемо, що кохання є перша природна мораль.

Твар і людина на перших кроках свого існування поводитись, тай тепер ще поводять ся лиш так, як того від них вимагає великий інстинкт кохання у всіх його стадіях, — розуміється в залежности від того, наскільки він розвинений. Він кермує вчинками живої істоти, допомагає їй в боротьбі за існування, сам в ній розвивається і провадить її до досконалости. Він примушує живу істоту зректи ся, де треба, своїх особистих інтересів на користь єднання родів; він примушує не звертати великої уваги на образу від членів свого роду; він примушує в один час з ненавистю вбивати чужоплеменців, а в другий — визволяти їх, не жаліючи свого життя; він примушує то завзято воюватись з сусідами, то жити з ними в добрій злагоді; він вказує живій істоті, що й коли вона повинна робить; він вказує, що добре, а що зле, дає ту чи иншу оцінку всяким її вчинкам.

І скотина розумна, даром що не говорить (нар. пр.).

Що іменно сей інстинкт є перша мораль, видно ще й з того, що Еспінас каже: “немає ніякого сумніву в тім, що не тільки тварі, а часом і “добрі громадяне” не уявляють собі ясно, через що саме вони з такою завзятістю, не жаліючи життя, обороняють від шкоди суспільство, породу чи яку громадку, а все-ж

таки вони поривають ся іменно так зробити; сього вимагають від них ті почуття, які стають правдивими, бо доводять до певної мети, тим часом як протилежні почуття (відносно тої самої мети) стають шкідливими і руйнуючими". Крім того, Еольтман каже: "Коли тварина є органічний прабатько людини, то вона повинна бути також і моральним її прабатьком. В натурі тварей повинно шукать ті сили, що, розвившись, спромоглись переіначитись на вдачу людини; се-б то, в житю тварей повинно шукати доісторичний період моральности". Дарвін-же й доводить, що у тварей справді, "окрім прихильности і симпатії є ще й инша вдача, яка стоїть в звязку з суспільними інстинктами; у людини ми назвали-б її моральною вдачею. Я згоджуюсь — каже він — з тим, що собаки мають щось похоже на сумління. Собака безумовно має вдачу самоздержування, і се, можна думати, не наслідок страху, бо собака отримується від крадіжки їжі навіть і тоді, коли хазяїна нема дома".

Та колиж ми придивляємось до життя людей, то теж бачимо, що бажання, поривання та спонукання, які мають в собі виразну двигаючу причину кохання, вважають ся моральними, а протилежні — неморальними. Напр., опікування про дітей, виховане їх, захищене їх (ґрунтують ся на інстинкті кохання в дітях); неблазність, подружна вірність (ґрунтують ся на коханю серед подружа), любов, до ближнього, поміч йому і т. и. (ґрунтують ся на коханю в суспільстві) — все се вважається моральним.

Кохане в дітях, серед подружа і в суспільстві се перші фактори людського поведення. Вони то й витворюють у людини здатність найкраще кермувати своїми вчинками. Та-ж сила, що найкраще помагає людині кермувати собою, вважається за мораль. Таким чином, кохане, єдине кохане, але в трох іпостасях, мусимо ми визнати прирожденною інстинктивною моралю. Через те й кажуть, що "мораль єсть не що инше, як інстинкт тварей". Другими словами: мораль, перше всього, є прирождена інстинктивна вдача людини жить на світі, кохаючись в дітях, в подружю та в суспільстві.

На перших часах життя істот лиш ся мораль, зґрунтована

цілком на прирощеннім почуттю, яке має своєю метою допомогти живій істоті в боротьбі за існування, була мірою поведення.

Інстинктивне почуте перший моральний судець.

А коли так, то на запитанє, поставлене попереду, — хто вибирає правдиві мотиви для того чи іншого вчинку при моральнім присуді, — ми маємо спромогу відповісти: на перших часах життя істот судією мотивів було тільки інстинктивне почуте, бо тільки те спонуканє або пориванє вважалось правдивим, добрим, се-б то й моральним, мотиви якого задовольняли вимоги інстинктів кохання, бо лиш сими інстинктами природа вказувала живим істотам, де для них добро, а де зло, де вони скривдять себе, або свій рід, а де допоможуть і собі й йому.

Що вік, то інший світ. (нар. пр.).

Та річ в тім, що живе на світі міняєть ся. Міняєть ся топографія землі, клімат, умови життя, міняєть ся і царство рослин та животин; міняєть ся навіть органічний склад тіла живих істот; міняєть ся й духовний їх склад, особливо в людей. Через те багато такого, що перше шкодило людям і заважило їм розвиватись, тепер стало користним, а де-що з того, що було користним, змінило ся на шкідливе.

З віками розум приходить (нар. пр.).

Ми вже знаємо, що і тварі й люди на перших кроках свого існування вибирають собі користні умови життя природженим інстинктом. Інстинкт — се таке почуте, що складаєть ся віками, віками воно й міняєть ся. Коли-ж ті умови, до яких інстинкт, скажемо, звик ставитись вороже, змінюють ся на користні, то інстинкт до них все таки ще якийсь час (инколи й довгий) ставить ся по старому, вороже, а потім вже помаленьку лиш зникає. Коли багато з ворожих умов життя змінить ся на користні, а з користних на ворожі, то багато й інстинктів мусить зникнути. Як же вони не зникають, то, само собою розумієть ся, стають неправдивими. Нові-ж інстинкти здобувають ся занадто помалу. Через те в часи, коли старі інстинкти зникають, а нові ще не виникають, людина мусить в кождім

окремім випадку сама міркувати, що їй користне, а що шкідливе: тут вона мусить вже “поспитатись кума — розума”. Чим більш таких випадків набігає, тим частіше людина міркує, а через те й розвивається духовно. А чим частіше людині випадає здибатись з тими самими зявищами, тим докладніше вона їх обмірковує і впевняється в своїх висновках, впевняється, де правда. Таким чином складається людський досвід, людські спостереження, а за ними й сталі погляди на те чи інше зявище. І коли людина знов здивується з тим зявищем, в наслідках якого вона вже пересвідчилась, то наново його вже не обмірковує, а бере лиш на увагу висновки перших мірковань. Завдяки сьому, у людини нарешті виникає або інстинкт до того зявища (ворожий чи прихильний, відповідно висновкам, які вперше зробив розсуд) або лиш звичай розсуду так чи инакше реагувати на відоме зявище. Нарешті часом такі реагування відбуваються в один мент, механічно.

Розсуд — правдивіший моральний судець.

У істот, які не мають розуму, і в людей з мало розвиненим розумом почуття відіграє першу роль, в людей же з розвинутою розумовою діяльністю перша роль належить розсудови.

Що далі, то більше людина розвивається, і діяльність її розсуду стає на міцний ґрунт, стає могутнішою. Тому у розвинених людей чим раз яскравіше помічається перевага розсуду над почутем. Розсуд стає паном людини і кермує її вчинками, і народня приказка вже каже: “не силою роби, а розумом; не серцем, а обичаєм”.

Ми вже казали, що в людей через зміну умов життя і їх вартости зникають нездатні до життя інстинкти. Інстинкти-ж до того, що не змінилось, а так само користно людині та родові, як і перше було, не тільки не зникають, а навпаки міцніють. До таких інстинктів головним чином треба прилічити й інстинкт кохання (до себе, в дітях, серед подружжя, в суспільстві). Він теж зміцнів, але через те, що змінились умови життя, він уже не завше правдиво реагує і часами помиляється: ставить ся прихильно до того, що вже не користне людині або родові. Людина се помітила і на поміч інстинктові поставила свій роз-

суд. Людина пересвідчилась, що інстинкт кохання своєю метою має людське щастє (добробут роду та задоволення окремих осіб) і тому поклала його ґрунтом свого поведєня, а щоб він, реагуючи, не помиляв ся, стала в кождім окремім випадкови добре обмірковувати, чи справді мотиви, бажаня, спонуканя або пориваня до якогось вчинку відповідають меті інстинктів кохання. Таким чином, в наші часи виявлення інстинкту кохання кермуєть ся розумом. Тому то кождий чоловік

До правди направивши ум,
Нехай наберець ся правдивих дум
Та, борючи духом важкі тягарі,
Нехай загартує він серце в добрі.“

”Над силу ума
Вже дужчої сили й на світі нема.“

Інстинкти кохання вимагають жертви другому, вищому.

З історії інстинктів кохання видно, що вони 1) примушують батьків зрікатись задоволення особистих бажань на користь дітям (що сприяє родовому розвитку), 2) примушують подружжя зрікати ся теж де-якої втіхи на користь неблазности (що сприяє розвитку здорового покоління на користь родови); 3) примушують членів сімї, товариських гуртків, держави, суспільства взагалї зрікатись особистих інтересів на користь сімї, товариських гуртків, держави і т. и. (що теж сприяє розвитку родового добробуту). Від сімї, гуртків, держави, взагалї від суспільства інстинкт кохання вимагає опікування про окремих осіб, з яких вони складають ся, помагати їм, обороняти від небезпеки і т. и. Одним словом, інстинкти кохання вимагають від окремих осіб жертви на користь людства, громадянства, а від суспільства — піклуваня про тих, хто жертвує.

Тут треба завважити, що часом на перший погляд нам здаєть ся, буцім то ролї міняють ся, буцім то той, хто мусить відбирати жертву, сам жертвує; або-ж, навпаки, часом здаєть ся, буцім то суспільство зрікаєть ся своїх інтересів на користь окремої особи. Се буває в тих випадках, коли задоволенє інтересів суспільства понижає вартість окремої особи, як людини, і суспільство в такім разї справді мусить поступитись, бо пониженє вартости індівідуумів, пониженє їх культурности шкі-

дливи відбивається на самім суспільстві і шкодить культурному поступу роду: коли буде дрібязкове задоволене осіб, життя їх поужчає, а разом з сим поужчає й життя того суспільства, яке з сих осіб складається, і культурність його понижує: — “добрий рід на ноги поставить, а лихий із ніг звалить”, — каже народна приказка. Отже, як бачимо, нам лиш на перший погляд здається, буцім то суспільство часом жертвує окремим особам: насправді воно врешті все таки жертвує само собі та інтересам роду. Того то скажемо просто, що інстинкти кохання завше вимагають жертви інтересами окремої особи на користь другої, інтересами частини (індивідуумів) на користь цілості (громади); інтересами нижчого на користь вищому. найвищою цілостою, єдністю вселюдства вважається всесвітнє братерство, коли.

”З народом зійдеться ся народ,
Зєднає братерство цілий світ“, —

тому то й інстинкти кохання вимагають від всіх, як осіб, так і громад, жертвувати своїми інтересами на користь досягнення цього ідеалу.

І от, коли історично людина пересвідчилася, що найміцніший її інстинкт, інстинкт кохання силкується довести її як раз до цього ідеалу, то й поклала допомагати досягненню його всіми силами свого розсуду, зґрунтувавши діяльність його на принципах інстинктів кохання і кермуючись ними в своїм поведенні.

Вдачу людини пориватись до такої мети і за-для цього жити, кохаючись в дітях, в подружжі, в суспільстві — вдачу сю ми назвали прирощеною мораллю. Тепер же ми бачимо, що виявлене сеї вдачі, виявлене сеї моралі в наші часи мусить залежати не тільки від інстинкту, від почуття, а ще й від розсуду, бо “сила без голови шаліє, а розум без сили мліє”.

Інстинкти одного покоління переходять в спадщину другому. Розсуду людина в спадщину хоч і не передає, та все таки — “який дід, такий плід”: коли батьки мали добрий, здоровий організм, то і в спадщину дітям передають спроможність мати такий мозок, який розівіється настільки, що діти скоро самі навчаться добре міркувати. Таким чином, батьки пере-

дають в спадщину дітям інстинкти кохання і спроможність скоро розвинути свій розсуд, се-б то як раз ту силу, яка й кермує поведенем людини.

Відповідаючи тепер на запитання, що таке мораль, ми вже мусимо так сказати: мораль є природжена вдача людини жити та поводитись з собою і з другими людьми так, як того вимагають інстинкти кохання та розсуд. В наші часи, — особливо остатний, бо як каже Вольтман: “людина стає моральною завдяки моральній автономії, свідомості свого розуму... В гуртовім та семейовім житю тварей можна вбачити прообраз людського суспільства, але соціяльне жите, жите в гурті не є ще безумовно моральне, бо для морального житя необхідна льогічна свідомість”.

Для морального поведеня мало того, щоб людина добре поводитася, нікому не шкодила і помагала зміцненню рода. Треба, щоб вона ще й розуміла і була впевнена, що поводить ся як раз так, як того треба, щоб не пошкодить ні собі ні другому. Через те-то ми й надаємо таку велику вагу переконанням людей. Коли хто робить що небудь, на наш погляд, і неморальне, але як ми знаємо, що він робить те, щиро вважаючи його за моральне, то ми не ганьбимо сю людину, як неморальну, а лиш радуємось з її вчинком, як з помилкою: “невідомість гріха не чинить”, — каже народна приказка. — Дарвін вважає моральною навіть “таку істоту, яка має вдачу замишлюватись над своїми минулими вчинками та їхніми мотивами, яка має вдачу де-які з них хвалити, а де-які ганити”.

Х.

ЗВЕРХНІ ФАКТОРИ МОРАЛІ: — а) ОБОВ'ЯЗОК ТА б) САМОПОВАГА.

”... Коли-ж весь край нечутно плаче,
Гниє, ростоптаний, в сміті,
Кона росиятий на хресті. —
Тоді забудь красу, співаче!
Тоді — вкривайтесь пилом струни,
На вік, улюблена, прощай,
А ти, бурлако, руку дай
І — в путь, під стріли і перуни!”

(Олесь).

"Народ, як мертвий, спить без снів,
А я на лірі граю
І вас, нудьгуючих панів,
Піснями розважаю.
Ганьба мені, ганьба мені!
Заковані срібні струни,
Бо цілий край кона в багні,
І скрізь мерці і труни..."

(Олесь).

Почуте і розсуд часами помиляють ся.

Тепер вже ми знаємо, що як нам треба скласти моральний присуд мотивам якого небудь поривання, то ми повинні з'ясувати, чи відповідають ці мотиви головному принципови інстинктів кохання. Коли так, коли мотиви не суперечать ні коханню в дітях, ні коханню в подружжі, ні коханню в суспільстві, — то, виходить, поривання — моральне; коли ні, — то неморальне. Щож правдивіше може се з'ясувати: почуття чи розсуд? Ми вже знаємо, що колись, в первісні історичні часи, розсуд у людей в моральних справах майже не існував. Люди тоді взагалі не були розвинені і жили більше інстинктом, ніж розумом. На моральних справах, які й тепер ще вимагають особливого знання та особливої здібності міркувати, люди тоді й цілком не розуміли ся. Отже природа тоді в моральних справах примушувала вибирати користніщі родові поривання інстинктивним почутем, яке в ті часи складало завше свій моральний присуд відповідно одвічному досвідови. Тепер же ми бачимо, що розсуд досить вже розвинув ся і зміцнів, а почуття навпаки, не поспіває поступати за розсудом. Що більше ми тепер набираємось знання, то розсуд наш стає правдивішим, сміливішим і більше опановує нами і кермує нашими вчинками. Почуття, навпаки, слабшає, стає невиразним, часто помиляється і т. інше. Тим то тепер і повинно при вирішуванню моральної правди перевагу давати розсудови, але при тій умові, щоб він вважав моральним лиш ті мотиви спонукання, бажання та поривання, які в наслідках дають користь родови; бо така мета інстинкта кохання, який є краєугольним каменем природженої, натуральної моралі, а без природженої моралі ніяка мораль не мораль, бо буде відірваною від ґрунту дійсного життя. Така мораль нічого не варта.

Коли мотиви корисні окремій особі, а семі шкідливі, — то розсуд повинен визнавати їх неморальними, бо для роду інтереси семі вартніщі, ніж інтереси окремої особи, а інтереси суспільства вартніщі ніж семейні. Інтереси-ж роду, племена, нації переважають ся лиш інтересами всесвітнього братерства.

Та часом буває й так, що розсуд помиляєть ся. Буває, що розсуд не визнає потрібним такий вчинок, який відповідає принципам моралі, а визнає моральним протилежний. Буває й так, що почутя не згоджуєть ся з висновками розуму, а реагує по своєму.

В таких випадках правдивости та щирости почутя і розсуду, їх непохитному шанованю головного принципа моралі (жертвувать нижчим інтересом вищому), допомагають такі зверхні фактори моралі: 1) обовязок, 2) самоповага та 3) принадність прекрасного.

Природжена мораль, принципи і мета її завше незмінні, але не всі люди однаково їх розуміють. Того то й мораль у людей виявляєть ся не однаково; тим більше, що кожда людина має свою особливу натуру і по своєму розуміє мораль. Чим ширше у людини розвинена свідомість обовязку, самоповажання та кохання в прекраснім, тим і мораль її виявляєть ся гравдивіше й ширше, а чим менше, — тим і мораль виявляєть ся слабше. Свідомість обовязку, самоповага та принадність прекрасного допомагають людям складати так звані норми моралі, визначати ті чи інші її межі, складати так звані закони морального поведеня і слухатись їх.

Обовязок.

Придивимось же тепер до суті і діяльности сих факторів. Дарвин каже: “бувши по своїй природі інстинктом, кохання проте значно міцніє, завдяки вимуштровуваню або звичаю, і се стає через те, що люди бажають свого власного добробуту, а тому похвала або огуда висловлюють ся за ті чи інші вчинки та мотиви в такій мірі, в якій вони служать для сеї мети. А як щастє необхідне для загального добробуту, то принцип “найбільшого щастя” служить майже правдивою міркою, масштабом для оцінки справедливого і несправедливого. В

міру того, як сила розсуду розвивається і людність стає більше досвідченою, вона починає брати на увагу також і дальші зявища та впливи, які робить те чи інше поведене на характер особи і на загальний добробут. Тоді доброчинности з сфери життя окремої особи попадають в сферу громадської думки. То-б то, перше одна людина спостерігає, що такий то вчинок гарний. Вона його повторює. Громадянство збоку дивиться, впевнюється, що він добрий і вимагає, щоб всі так робили. Громадянство придивляється до вчинків своїх членів і одні хвалить, а другі ганить. Погляди громадянства всі поважають. Хоч у малокультурних народів розум часто помиляється і багато поганих звичаїв та забобонів вважаються за доброчинність, та все-ж порушене сих звичаїв вважається тяжким злочинством”.

Сутерлянд же каже: “один інстинкт кохання має спромогу виробити правдиву мораль, і ніяка мораль без симпатії не може задовольнити потреби людської натури. А все таки мораль кожної людини набирає більшої чистоти, коли почуте й свідомість зверхнього обов'язку надають їй сили та поваги; ще чистішою стає мораль, коли в додаток до обов'язку виникає самоповажане. Нарешті, найвищої чистоти мораль набирає, коли до всього зазначеного прилучається ще свідомість та стихійне відчуття принадності незмірної ціни чистих та непорочних поривань”.

Обов'язок — безсторонний судець з потой бік “я” людини.

“Головна функція обов'язку — каже Сутерлянд — надати непохитности і постійности де-яким примхуватим виявленням кохання, що дуже часто неоднакові у різних осіб, а то навіть і в одній особі, але в різні часи... Кохане — двигача сила, але почуте обов'язку повинно бути, як маховик, щоб надати помірности поривчастій енергії сеї сили”. Пояснимо се прикладом. Два школярі не вивчили уроку. Один з них має принальний вигляд, а другий якийсь понурий, непринальний. Кохане схиляє учителя вибачити першому, свідомо не звернути уваги на його недбальство: він такий гарний, приємний на вигляд хлопець. До другого-ж школяра кохання немає, і в учи-

теля виникає бажане покарати його за недбальство. Оттут то й потрібний обов'язок. Він нагадує учителеви, що особисте кохане до одної особи треба схилить перед загальним коханням до вселюдства; нагадає, що кожда людина мусить до всіх людей ставитись однаково справедливо, однаково чесно. “Мушу міркою одною я мірять близьких і чужих”, каже Ібсен устами Бранда, бо всі люди — однакові люди. Обов'язок нагадає учителеви, що тільки правдиві відносини корисні родови, і примусить учителя поставитись до обох учнів однаково справедливо.

Як би-ж не було ні почуття, ні свідомости обов'язку, то людина-б часто схиблювала. Учитель під впливом особистого кохання міг би вчинить несправедливо, то-б то й неморально. Отже й не дурно каже Грілченко: “повинність — ось той владар добродійний, що вбереже мене від мук і лих”.

Часто кохане доводить нас і до свідомої помилки. Наприклад, коли нам треба скласти моральний присуд над особою близькою, рідною, або над самим собою. До бажання близьких осіб та до бажання власного наше кохане ставить ся занадто прихильно і має тенденцію завше вважати їх моральними. Наприклад, у мене ніколи не вгаває бажане випити чарку. Моє почуття кохання тут безумовно ставить ся досить прихильно до сього бажання. Але-ж чи можна такі бажання та поривання вважати моральними, через те лиш, що на їх бік стає кохане? через те лиш, що маємо завше схильність вишукувати правдивість там, де нам подобаєть ся? Чи буде-ж се відповідати принципам моралі?

От в таких то випадках, коли людина дуже легко може помилитись, дуже легко може обдурити сама себе, рахуючись лиш з своїми поривами та з коханням до того часткового, що стоїть ближче до “я”, ніж до загального, — повинна бути для людини зверхна, не лиш її особиста, а й сторонна міра мотивів, повинен бути безсторонний суворий судець з по-той- бік “я”. Таким судцем і є обов'язок.

Сила та значіне обов'язку.

Крживицький каже, що особливо виразно змалював силу

та значіне обов'язку В. Гюго в своїм творі “93-й рік”, де він розповідає про те, як Говен, старший серед гурту вояків-республіканців, випустив на волю монархіста, розжалобившись тим, що маркграф — монархіст віддав ся до рук їх ворогів, ради вратованя дітей своїх від смерти в огни. Коли Говена судили, то всі судці визнали вчинок його благородним, але добре зрозуміли й те, що при тодішніх обставинах він не повинен був сього робити, а коли зробив, то мусить понести кару на смерть. Особливо добре се зрозумів колишній піп і вчитель Говена, і його голос порішив справу. Говена покарали на смерть; але-ж і його вчитель, не маючи спромоги згодитись з думкою, що його вихованець загинув, теж наложив на себе руки. Свою силу обов'язок виявив тут на вчителеві Говена. Сей учитель, почувавши до Говена горяче коханє і добре знаючи, що пустив маркграфа на волю не з злою для держави метою — вважав його морально правдивим, і через се вчинок його визнав шляхетним. Але се лиш учителеве особисте розумінє моралі. Справа-ж стосувала ся громадянства, держави. Через те для вирішення моральности вчинку Говена вчитель повинен був взяти громадську міру моралі і рахуватись з державним розумінєм її. Держава-ж забороняла самовільно випускати ворогів на волю, щоб не було зловживаня, а як Говен випустив на волю ворога держави, не маючи на те ніякої підстави ні з боку законів, ні з боку інтересів держави, то виходило, що він зробив з погляду держави неморальність, а через те й повинен був понести кару, понести кару за те, що свої особисті інтереси, хоч і шляхетні, поставив вище державних. Се добре зрозумів учитель Говена. Тут йому й треба було вирішити, чи, складаючи присуд Говенові, рахуватись лиш з своєю особистою моралю, з моралю, як він сам її розуміє, і виправдать Говена; чи рахуватись з моралю в межах розуміння її державою і покарати Говена. Його голос міг поверть справу в той чи инший бік. Від него залежало виправдать кохану людину; до сього його нахиляло горяче й глибоке коханє. Та як справа стосувалась суспільства, то він мусів взяти мірку моральности не свою, а громадську. Громадянство-ж від Говена вимагало буквального послуханя закону, а від його вчителя, яко судії

(в данім разі) вимагало чесно судити. Судити чесно в розумінню суспільства того часу означало судить так, як вимагали тогочасні закони суспільства про такі вчинки, як Говенів. Чесно судити в даному разі означало — судить по законах держави. Суспільство вважало і вважає загальною мірою моралі, для всіх своїх членів — судить по законах чесно: се обов'язок. І в наведеному прикладі сей обов'язок налягав на Говенового вчителя всім своїм тягарем. Обов'язок вимагав від него судити, рахуючись правдиво лиш з законами суспільства і, хоч ніхто не міг довідатись про те, чи вчитель судитиме Говена відповідно законам тієї суспільности, чи відповідно власному лиш розумінню моралі, а все таки свідомість обов'язку примушувала учителя судити іменно відповідно вимогам суспільства та держави. Як би-ж вчитель Говена взяв мірою Говенового вчинку свою особисту мораль, то зробив би перед суспільством і державою нечесно, бо громадські справи повинно мірити ся громадським розумінням моралі, громадською мірою. От тут то обов'язок і примусив вчителя рахуватись не з своїми поглядами, а з загальними. Через те він Говена особисто виправдив, а як представник держави — покарав.

Обов'язок — загально суспільний погляд на мораль.

Таким чином виходить, що обов'язок се та сила, що примушує людину поважати громадський погляд на мораль і чесно погоджувати з ним свої власні особисті моральні погляди. А. Крживицький каже, що з наведеного прикладу “можна зробити тільки один висновок — що норма (обов'язок), як виступає оборонцем громадського спокою, то часто байдужно ламає ті почуття кохання, які виявляють ся безпосередньо”. І правда, обов'язок примушує глибоке міцне горяче кохання до окремої особи підхилить меншому по інтенсивності, по силі виявлення, але більш відповідному по суті, головному принципови кохання, — коханню до людини взагалі, до громади. Обов'язок примушує окрему особу зрікатись навіть пекучих особистих інтересів на користь не так пекучих, та за те ширших і поважніших інтересів громадянства. З сього видно, що почуте та

свідомість обов'язку відіграють велику роль при моральнім присуді.

Але не треба думати, що обов'язок є органічна частина єства моралі, він лиш зверхня громадянська міра мотивів, відповідно сучасному громадянському розуміню меж моралі. Обов'язок се — сторож, що примушує людей загальною мірою вимірювати, чи мотиви власних вчинків не виходять по-за ті межі моралі, які визначило громадянство. Обов'язок — се свідомість, що треба вживати ту загально визнану міру, якою користується моральне почуте та моральний розсуд не одної людини, а цілої громади. Обов'язок се той доглядач, що каже людині: “Чоловіче, живеш в громаді, то й слухай її. Не дури ні її, ні себе, бо люди збоку добре бачать, де правдою живеш, а де себе й других дуриш”.

Кожда окрема особа по своєму розуміє добробут суспільства, кожда людина має свої погляди на мораль, а через те й засоби осягнення родового добробуту у різних людей різні. Як що дозволити всякій особі вживати своїх заходів, зґрунтованих лиш на одиницях особистім досвіді, а через те часто й помилкових — то се тільки пошкодить суспільству й родови. Тому то ми не маємо ніякого права в громадських справах покладатись лиш на власну мораль, на особисте розумінє моралі. Отже суспільство і вважає законним лиш той погляд на мораль, який існує серед більшости його членів. Воно-ж вважає його й обов'язком для всіх своїх членів. Се й є норма, або обов'язок розуміти мораль так, як того потребує сучасне суспільство.

Ся норма завше залежить від того щєбля культурного поступу суспільства, на якому воно стоїть. Через те обов'язок не є щось непохитне, а навпаки, щось дуже рухливе. Часом воно навіть не цілком відповідає дійсному головному принципови моралі. Проф. А. Герцен, наприклад, каже: “треба остерігатись уважать суспільну совість непомильною: вона на протязі віків дозволяла і хвалила багато поганих річей, як напр. канібальство, людські жертви, невільництво, релігійні переслідування і т. и”.

Обов'язок не має фізичної сили примусити людину робить

так чи инакше. Як що людина не культурна, то вона хоч і знає, чого вимагає обов'язок; знає, що треба слухатись його вимагань, а все таки не хоче того робить. Тут до помочі обов'язковості стають: 1) інстинктивне, а часом і свідоме, поважане громадянської думки і страх перед нею та 2) закон переймання або перехоплення. “Уже в дуже й дуже давні часи первісна людина — каже Дарвін — кермувалась ухвалою чи огудою своїх товаришів. Видимо, що члени одного й того-ж племена повинні були ухвалювати такі вчинки, які здавались їм корисними для загального добра, і гудили такі вчинки, які, здавалось їм, повинні були принести зло”.

Часто людина, складаючи моральний присуд своїм мотивам, користується поглядами на них громадянства (зякими вона ознайомилась в розмові чи в літературі). На основі сього вона вже складає моральний присуд не відповідно особистому розумінню моральності, а відповідно тому, як громадянство в той час розуміє мораль. В таких разі людина кермується принципом по народній приказці, — “як громада, так і я”, або “нехай буде, як скажуть люде”. Тут часто відіграє значну роль страх та сором підпасти під загальну огуду і призирство громадянства. Отсей сором та страх перед тим, що люди висміють або вилають, частійше всього примушує людину виконувати обов'язок, се-б то вживати тут мірку моралі, яку склала громада.

“Хоч ганьба очі не виїсть, але не дає між люди показатись”. По сій, звичайно, причині старі люди роблять те, чого обов'язок від них вимагає. Діти-ж просто перехоплюють все у старих. Їм подобається виконувати обов'язок, бо “так старші роблять”. “Так великі роблять” — се один з головніших мотивів дитячих вчинків. Та, правду кажучи, і у “великих” він відіграє значну роль; особливо у людей, які не мають здібностей сами добре все розмірковувати. Такі люде, перше ніж що вчинять, завше запитують себе, а “що кум скаже”? Такі люди, звичайно, все роблять за другими, все, навіть дрібниці, перехоплюють у других, а разом зо всім перехоплюють і моральні погляди. Таким чином, природжений закон перехоплення кермує їхніми вчинками як раз так, як того бажає більшість гро-

мадянства. Бажання-ж більшості в моральних справах як раз і дає ті межі моральности, слухатись яких є обов'язок кожної людини. Громада сама в цих межах слухається моралі і дає сим приклад і другим слухатись.

Само собою зрозуміло, що людину, яка складає моральний присуд тільки на підставі сучасних громадянських поглядів, по принципу “так другі роблять”, що в життю найчастіше трапляється — не можна ще вважати цілком моральною. Хоч вчинки її й не суперечитимуть моралі, та все-ж таки до певної моральности їй багато чого бракуватиме. Бракуватиме, перше за все, тієї власної свідомости, того мірковання над власним вчинком, яке вважається необхідною ознакою моральної діяльності. Громадянський погляд (хоч би й помилковий), та звичай перехоплення (мода), що прямують справдити обов'язок, можна вважати за фактори справжньої моралі лиш тоді, коли вони беруться на увагу не через те, що іншого викруту немає, а по щирому переконанню, що в данім разі як раз так треба зробити, щоб задовольнити себе і не пошкодити другому. Громадянський погляд та звичай переймання тоді помагають моралі, коли беруться по щирому переконанню, що “людський голос — Божий голос”.

Щиро і по правді людина користується громадянськими поглядами на мораль та правдивим відповідним перейманем громадянських вчинків тоді, коли кохається в справедливости, любить громаду. Отже обов'язок стає фактором моралі тільки тоді, коли ґрунтується на коханю. Обов'язок надає непохитности моралі і стає її справжнім співробітником лиш тоді, коли людина, наприклад, не бреше, бо щиро правдиво боїться зробити те, що громадянство вважає неморальним, боїться згубити поважане серед того громадянства, яке вона кохає.

Хто шанується, того й люди шанують. (нар. пр.)

Ще більше стає мораль непохитною, ще більше вона набирає сили, правдивости і влади над людиною тоді, коли людина, наприклад, не бреше через те, що се їй гидко; коли людина вважає брехню не вартою своєї гідности, достоїнности, образою свого гонору; коли людина соромиться сама себе за

брехню, коли навіть думка про можливість брехні викликає у неї на виду червоні плями сорому, не зважаючи на впевненість в тім, що про се ніхто не знає.

В таких випадках, при таких умовах ми маємо ще більше шансів на те, що наш моральний присуд не помилить ся, маємо право сподіватись, що при таких умовах і прирожене інстинктивне почуте (коханя) і свідомість моральної правди (розсуд) не підуть двома ріжними стежками, а знайдуть одну найправдивіщу стежку, на якій і зіллють ся до купи. При таких умовах почутя прироженої моралі (коханя) і міркованя розсуду знайдуть ту правду, яка задовольнить їх обох. Та тут уже надає непорушности моралі не обовязок, а самоповага; тут людина кермуєть ся вже принципом: “не чужа бесіда, совість сама нас плямить”. Тут мораль міцніє від того, що людина шанує свою особисту моральну чистоту, соромить ся стать брехуном навіть в своїх власних очах, бо досить поважає себе, як людину, що мусить носити правду в серці своїм.

Лакомб каже: “коли людина шанує особисті свої гідности, чесноти, то вона дорожить і чеснотами ріжних концентричних гуртів, що оточують її”. Таким чином, як що людина дорожить своєю особистою правдою, чистотою, то мимохіть доглядає правди та чистоти і в виконаню того, що вимагаєть ся від неї громадою, а правдиве виконане громадянських вимог уже є моральність.

Самоповажане — міцніщий, правдивіщий і значно глибший фактор моралі, ніж обовязок. Воно навіть підтримує й силу обовязку, бо своєю натурою, своїм змістом стоїть ближче до коханя, ніж обовязок. Самоповага майже цілком складена о коханя: як би людина себе не кохала, то й не поважала-б. Людина тільки тоді справді й поважає себе та соромить ся зневажити себе, коли щиро кохає сама себе: кохаючи себе, не хоче себе нічим заплямувати. Таку самоповагу в данім разі можна ще (не міняючи внутрішнього змісту сього слова) назвати справжнім правдивим самокоханем.

XI.

ЗВЕРНЕНІ ФАКТИ МОРАЛІ: в) ПРИНАДНІСТЬ
ПРЕКРАСНОГО.

"Я люблю красиві звуки,
Я люблю святу красу, —
Так до вас, ворожі дуки,
Я душі не понесу.

Я люблю свої страждання
І страждання тих людей,
Що тримають до сконання
Прапор страдницьких ідей."
(Чупринка).

"Я так люблю ті співи,
Бо я їх сам зложив
У тихі хвилі щастя.
У хвилі, як тужив.
Одна — сільський дзвіночок
Нагадує мені,

Як в сумерку вечірнім
Дзвенить у тишині,
А друга сум наводить,
Стає понурим світ,
Мов вітер хмару кличе
На ясний небозвід"...
(Маковей.).

"Яка краса: відроджене країни!
Ще рік, ще день наз ад тут чув ся плач рабів.
Мовчали десь святі під попелом руїни,
І журно дзвін стари по мертвому гудів.
Коли відкіль взяла ся міць шалена,
Як буря все живе схо пила, пройняла, —
І ось, дивись, — в руках знамена
І гимн побід співа невільна сторона"...
(Олесь).

І живучі і могуті
Славні пісні України,
Уразливі і унілі,
Як плач сиротини.
Їх родив же степ широкий,
Гей та Дніпр, та море

Вони з серця виливались
Від тяжкого горя.
Розлило ся по всіх піснях
Горенько козаче —
У веселих і у гарних
Співаюче плаче.
(Дума про Морозенка).

Прекрасне і краса.

Перше ніж казати що про третій фактор моралі — прина-
дність прекрасного, ми повинні з'ясувати, який зміст ми
вкладаємо в слово "прекрасне", і чи справді воно принаде і
чого воно принаде. Для цього треба добре розмежовувати
терміни — "краса, красиве" — від терміну "прекрасне". Кра-
са—се зверхні форми всякої річї, той чи інший склад її рис,
смужок, які приваблюють наше око. Прекрасне—се гарний,
добрий, приємний внутрішній зміст річї, який приваблює на-

шу душу. Красиве може бути і добрим і злим, прекрасне-ж тільки добре. Здебільшого, краса і прекрасне існують поруч: де краса, там і прекрасне; але буває й навпаки: краса є, а прекрасного нема; або є прекрасне, а краси нема. Буває, що людина й некрасива, але приваблює нашу душу тим прекрасним, що міститься в її душі. Не дурно й кажуть: “не дивися на вроду, але на природу”.

Нам смакує те, що користне і до чого ми звикли.

Щоб краще з'ясувати, що-ж саме ми вважаємо за прекрасне, візьмемо для першого прикладу смак. Яка небудь страва нам смакує. Ми кажемо, що вона прекрасна на смак, а друга — ні. Наука ось як просто з'ясовує се: те, що нам не шкодить, а польовує; що краще всього впливає на наш організм; що ми частіше вживаємо — те нам і смакує, має для нас прекрасний смак; те-ж, що шкодить нашому організмови, що ми рідче вживаємо — те нам не смакує. Цукор, наприклад, має прекрасний смак. Але через що-ж се так? А се через те, що 1) зо всіх споживків він найкористніший нашому організмови, 2) він єсть у всякому споживку (тільки не в однаковій мірі й формі) і 3) вживається людьми (в різних формах) з давних давен найбільше, ніж який другий споживок. Таким чином, через те, що цукор нам дуже користний, ми звикли до нього і він нам вдається приємним, прекрасним на смак. Ми не через те їмо цукор, що він приємний на смак, а навпаки, цукор вдається нам приємним через те, що ми до нього звикли, бо завше його вживаємо. Одним словом, як каже народня приказка: “не то гарне, що гарне, але то, що кому подобається”.

Коли картопля вперше у нас з'явилась, то її не хотіли їсти, вона здавалась несмачною. Але як вона не тільки не шкодила людському організмови, а навпаки, польовувала йому, то люде помаленьку до неї звикли, і тепер вона всім смакує.

Подібних прикладів можна багато знайти навіть в життю окремих осіб. Спершу яка небудь страва не довподобилась, не смакує, а після довгенького споживання її, як що вона не шкодить організмови, людина так до неї звикає, що потім вважає її найсмачнішою. Слід не забувати лиш того, що не у всіх лю-

дей однакові організми, а через те й не всі однакової страви потребують. “Від чого кінь брикає, від того віл здихає”. Одним людям, скажемо, яка небудь страва смакує, а другим та сама страва не смакує, бо не підходить до їхнього організму. Отже й виходить: “хто любить гарбуз, а хто динз”, а через те “що один бракує, то другий пакує”. Але є й такі страви, які пользовиті майже для всякого організму, і всі вважають їх смачними. От хоч би й цукор. Таке саме зявище можна спостерегти і в других сферах почуття.

Одним словом, що не шкодить, — не вживається частіше, люди з ним звикають ся і воно стає приємним, прекрасним. А що шкодить, те навпаки — стає злим, огидним, бридким. Тому то й кажуть: “не те гоже, що гоже, а те, що мило”. А милим воно стає, чим більш вживається.

Буває часом, що яка небудь річ нам спершу не подобається і потроху навіть шкодить; ми чуємо до неї огиду, наш організм її не приймає. А згодом, як організм звикне до неї, ми знаходимо в ній навіть приємности. От хоч би і вживання табаки, горілки, морфію, а також устриць, спаржі, жаб'ячих ніжок і таке інше. Після першої цигарки з душі верне, а як звикнеш — прекрасна річ. Так і інше.

Рідна пісня найкраща пісня.

Візьмемо тепер приклад з музики. Кождій людині більше всього подобаються пісні й музика її народу. І хоч часом людина вперше чує яку небудь пісню свого народу, а все таки зачаровується нею, навіть не знаючи, що то пісня рідного люду. Се стає від того, що всякий нарід утворює свою музику на свій шталт, на свій смак, відповідно такій комбінації звуків та темпу, яка йому особливо подобається.

Візьміть ви, наприклад, всі пісні українського народу і прислухайтесь до них. Неодмінно в кожній ви помітите щось однакове і в змісті мотиву і в зверхній конструкції його, не вважаючи на те, що звуки чергують ся не однаково і т. и. В загальній темі, в внутрішньому змісті всіх українських пісень є щось однакового. Се так званий характер пісень. Характери всіх українських пісень рідні між собою. Тому, хоч людина

і вперше чує пісню свого народу, але де-що з теми сеї пісні, з її внутрішнього змісту та конструкції, з її характеру — вона давно вже знає, бо здйбала ся з ним в других піснях свого народу. Се загальне “щось” (що є у всіх піснях) увійшло в її душу й тіло ще з дитинства, разом з молоком матері. Вона від батьків та дідів унаслідовала їхню вдачу — пориватись іменно до таких пісень, як раз з таким мотивом та з таким змістом. І те “щось” в пісні дуже рідне кожній людині українського народу. “І надії, і жалі свої” на такий як раз шталт висловлювали діди наші та прадіди і помічали, що такі то слова, така то мелодія, помагають їм забути своє горе, полекшують його, потішають душу, а в радощах надають ще більше щастя. Предки наші вживали пісень на такий то іменно спосіб, а не інший, більше до них при звичаювались, ріднились з ними, бо такий то як раз характер пісень сприяв осягненню духовного добробуту, як окремих осіб, так і всього роду. Часто вживаючи такі комбінації і звуки, народ звик до них, і вони стали йому рідними та прекрасними. І Українець, наприклад, ні за-що в світі не забуває рідної пісні. Матір рідну забуде, мову, обовязки громадянина, а як почує рідну пісню, то зараз і згадає, що він принаймні хоч “тоже малоросс”. Така сила сеї пісні, бо:

Стародавний запорожський лад
Дав пісням тим давним дивний склад.
І дала їм силу слова
Голосна Дніпрова мова...

бо:

Пісня то кохана,
То рідні слова
Од них аж мліє серденько,
Палає голова!
В тій пісні все відбило ся,
Що я люблю й любив,
І слухав би, виваючись,
А потім би й зомлів
Під згуки тії рідні
У рідній стороні.“

Пісня-ж чужого народу не робить такого великого впливу на людину. Є дуже відомий анекдот, буцім то перському шахови, коли він слухав європейську музику, більше всього

вподобалось, як наструювали струменти. Як би се й правда було, то тут не було-б нічого дивного: шах звук до такої музики, яка по своєму характеру наближається до того, як у нас наструюють струменти.

Буває часом, що пісня одного народу дуже подобається й людині другого народу. Се свідчить про те, що й той другий народ перебував в таких же умовах, як і перший, свідчить про те, що пісня малює й викликає як раз такі почуття, які часто доводилось переживати обом народам.

Прекрасна та картина, сюжет якої взято з близького життя.

Те-ж саме, що помічаємо ми в сфері музики, помічаємо і в сфері мальовництва. Коли малюнок подобається нам з першого погляду, то се свідчить про те, що на йому змальовано річи чи зявища, або хоч комбінації їх, досить нам знайомі, а то й рідні. Малюнок подобається, коли ми бачимо змальованими як раз ті зявища, або виявлення того почуття, в яких ми сами колись перебували, або мали в житю з ними близькі стосунки. Щоб переконатись в сім, досить пригадати, що нам більше всього подобаються малюнки на сучасні теми, з близького нам життя, се-б то, як раз те, що ми найчастійше бачимо в своїм житю, що приємне нашому організмови, що допомагає нам в житю. “Ніяке мистецтво ніколи не мало спромоги утворить ідеал цілком одірваний від дійсности, а навпаки, всі деталі сих ідеалів взяті з дійсного життя. Завдання мистецтва лежать в тім, щоб обєднують розсипану красу окремих річей в одну загальну гармонїчну картину, яка сама по собі може в дійсности й не бути, а існуватиме лиш в уяві”.

Виходить, що прекрасним людині ввижається те, до чого вона звикає; а звикає вона до того, що найчастіше здибає в житю; а здибати вона завше намагається те, що пользує її організм та задовольняє її духовні потреби і провадить до щастя. Природа-ж вважає найголовніщим ділом в житю людини осягнення родового добробуту. От до сього вона й посуває людину. Томуто людині і здається користним, пользовитим та милим лиш те, що користо родови. Людина, кохаючись в дітях, в подружжю, в суспільстві, завше дбала і дбає про

ті справи, які корисно відбивають ся на осягненню родового добробуту. Через те вона найбільше повторюєть ся в тім, що найкорисніще родови. Часто-ж повторюючись в тім, що найкорисніще родови, людина звекає до нього, і воно ввижаєть ся їй принадним, прекрасним.

Перед нами, наприклад, такий малюнок: мати держить на руках дитину і голубить її з безмежним коханєм; вся по-стать її виявляє ніжність та турботу про дитину. Кому не до вподоби такий малюнок? Хто не вчує в собі теплого, тихого, спокійного, але глибокого задоволення ним? Наш геній — “Кобзар” каже: —

У нашім раї на землі,
Нічого кращого не має,
Як тая мати молодая
З своїм дитятчком малим.
Буває иноді — дивлю ся,
Дивуюсь дивом — і печаль

Охватить душу, стане жаль
Мені її, і зажурю ся,
І перед нею помолю ся,
Мов перед образом святим
Тієї матері святої.
Що в мир наш Бога принесла.

Така картина всім подобаєть ся, але разом з тим хто-ж не згадає, що таку саму картину він не раз бачив в своїм дійснім життю?

Рід здавна вимагає від матері, щоб вона доглядала дитину. Мати слухаєть ся такого родового вимагання. Та подія, те зявище, що стало сюжетом для даного малюнка, повторюють ся досить часто не тільки в життю роду, а і в життю окремих людей. Люди часто з ним зустрічають ся, звикли до нього і на решті воно ввижаєть ся їм дорогим, прекрасним.

Візьмемо ще один приклад. Перед нами здорова, свіжа, неблазна пара молодят. Коли ми на них дивимось, то почуваємо в собі якесь гарне почуття задоволення чимсь прекрасним. Бо воно й правда. Ся пара не дурно приваблює до себе наші очі й нашу душу. Тут є прекрасне. Неблазність корисна родови; рід вимагає від людей неблазности; ми особливо звикли, щоб дівчата сього слухались, і нам мило бачити дівчат, молодь взагалі, неблазною. Нам мило бачити не тільки саму неблазну молодь, а й малюнки з неї.

Не дурно то і велика сила артистів-малярів захоплюєть ся портретами та етюдами дівчат та дітей. Се й справді найпрекрасніщі сюжети для малюнків.

А візьміть ви яку небудь повію, хоч би й молоду та здорову. Коли ви людина з непопсованим почутем, то з першого погляду на неї, на її поведене, ви відчуєте огиду.

Навіть неблазна дівчина чи хлопя з красивими обличчями, коли вони кволі, хоруваті, то й то викликають якесь почуття прикрости, незадоволення. Не красиве-ж навіть обличчє, але здорове, викликає у нас симпатію до нього, в ньому ми знаходимо щось прекрасне.

Природа вимагає здоровля людському поколінню, ми звикли бачити молодь здоровою, веселою. Се така дійсність. Того то й малюнки на такий сюжет нам милі. Вони принаджують нас своїм змістом та виглядом, роблять на нас вражіня прекрасного, задовольняють наше почуття прекрасного.

Війна не прекрасна, бо від неї одвикли.

В старовину люди часто воювали між собою, бо вважали війну необхідною і користою. Вбивство було тоді річю звичайною. Воно тоді не тільки не вважалось ганебним, а навпаки, в де яких випадках (крівава пімста, війна, дуель) навіть священно прекрасним. Тепер же люди одвикли від війни; вбивство в порівнянню з старовиною рідче стало трафлятись; люди одвикли від нього, а тому і вважають його не тільки не прекрасним, а прямо ганебним, бридким. Наскільки часто й щиро вбивство в старовину вихвалялось всякими поетами, настільки тепер воно ними гудить ся.

Правда, в де-яких верствах суспільства і до нашого часу деякі вбивства вважають ся ще прекрасними. Щирим воякам, наприклад, вбивство на війні та на дуелі здаєть ся й досі прекрасним. Та все таки воно тепер прекрасним вважаєть ся більше по традиції, ніж по внутрішньому органічному почуттю та правдивому розумінню. Сї люди ще не зовсім одвикли з легким серцем дивитись на людську кров.

Прекрасне те, що користне родови.

Наведеного досить, щоб впевнитись в тім, що прекрасне те: 1) що користне родови і 2) що найчастіше вживаєть ся людьми або трафляєть ся в їх житю.

Бюхнер каже: “ми вважаємо яку небудь річ відповідною меті, або прекрасною через те, що звикли до неї, через те, що вона стає гармонічною для нашого ока; се-б то через те, що почуте нашого ока потроху до неї звикло. Може бути, що ми вважали-б її через ту саму причину не менше красивою і відповідною меті (аби вона тільки потрохи згоджувалась з нашими потребами або почутем) навіть в тім разі, коли-б вона визначилась значно іншими рисами, ніж тепер. Через се, звичайно, людині ввиджають ся красивими всі ті уявлення, які найчастіше виникають перед нею і розбуджують в найбільше призвичаєній формі її апарат уявлення; тим часом як всі вражіння, до яких вона не звикла, або від яких часто ухилялась — викликають протилежне почуття. З одного боку є багато річей, які подобались в інші часи або й тепер ще викликають у інших народів найвище задоволенє, але нам вони здають ся мерзеними, некрасивими, огидними; а з другого боку, — ми часом зачаровуємось такими річами, до яких другі ставлять ся зовсім байдужно”.

Розуміння і відчування прекрасного не скрізь і не завше однакові. Їх межі міняють ся, як і межі обовязку, відповідно загальному поступу людей, відповідно сучасним і місцевим умовам життя, а особливо відповідно особистому відчуванню прекрасного, бо не кожда людина однаково відчуває приналежність прекрасного. Чим більше людина розвинена, тим ширше і глибше вона відчуває прекрасне. “Умілість, поезія, наука, моральність, — мовляв Рібо, — всі сі найвищі здобуття людського духу, уявляють собою тендитну, кружку, дорогу рослину, яка пізно розцвила та й пізно оплодотворилась довгою працею нещасливих поколінь... ідеал показав ся і не цілком і не зразу; він розвивав ся крок за кроком”.

Всяка річ прекрасна лиш доти, доки не шкодить.

Крім того, треба пам'ятати, що як тільки прекрасне починає нам шкодити, то зараз же й перестає бути прекрасним. Коли від того цукру, що ми зїли, нас занудить то цукор стає взагалі нам противним, бридким. Коли кохана особа ганебно обдурить нас, — все вражінє прекрасного від неї зникає (імен-

но вражінє прекрасного зникає, хоч вплив краси часом лишається й на далі).

Цікаво тут пригадати також і те, про що оповідає Л. Толстой в своїм творі — “Крейцера соната”. Толстой каже, що після кількох днів ніжного горячого кохання, в які одна людина здається найпрекраснішою для другої, при зловживанню подружнім правом, настає час фізичної перевтоми, коли чоловік і жінка стають одно одному бридкими. Пройде-ж час, організми відпочинуть від шкоди, інстинкт знов потягне сих самих людей в купу, і вони знов стають одно одному прекрасними.

Прекрасне приваблює людей до моральних вчинків.

Так скрізь в історичнім життю людей. Що користне організмами, що користне особі або родови, те в той час, коли воно користне, має велику принадність для людей. Воно своєю прекрасністю приваблює їх робити як раз те, що приносить користь родови. Прекрасне має вдачу принаджувати людей до користних родови благородних моральних вчинків; має силу принаджувати робити так, як того вимагає користь родови, як того вимагає природжена мораль.

Хто, наприклад, не захоплював ся завзятем ворога, який обороняє свій рід? не захоплював ся, часом забуваючи всю свою злість на нього? Хто байдужно проминав картину смерті Сократа, що відважно приймає отруту за ту правду, яка, на його думку, веде людей до щастя? Хто не марив прекрасною картиною боротьби з ворогами за щастє всесвітнього братерства? Хто не захоплював ся картиною відваги окремих осіб, або жменьки людей, як от, наприклад, перших христіян, що гордовито йшли на смерть від ката за проповідь тої правди, в якій вони добачали ґрунт людського щастя? Кого сі прекрасні картини і зявища не принаджували, не заохочували направляти власні вчинки відповідно їхнім ідеям?

Отся то принадність прекрасного є теж досить цінний фактор моралі, бо вона теж надає їй непохитности та сили. Людина, в якій почутє до прекрасного так розвинено, що прекрасне принаджує, приваблює її, бувши морально й неосвіче-

ною, все таки в більшості свого поведення буде моральною, бо прекрасне принаджуватиме її до моральних вчинків, а від неморальних відпихатиме.

По своїм елементам вдачі, по своїй натурі принадність прекрасного ще більше ґрунтується на коханню, ніж самоповага.

В зміст обов'язку входить кохане (до себе), яке зв'язане з острахом перед громадською думкою; його переважає не егоїстичне, а морально-правдиве кохане до себе, яке входить в почуте самоповаги; але найбільше кохане лежить в принадності прекрасного, бо тут є і кохане до себе і кохане до других. Там-же, де кохане до себе стоїть поруч з коханем до других, там більше місця моральній діяльності. Вчинки, що пораховані і з тим і з другим коханем, правдивіші, ніж ті, які рахують ся лиш з одним. Тим то найбільше моральними будуть ті вчинки, ті мотиви, які ґрунтують ся на тій факторі моралі, що має в собі найбільше кохання.

Ми поважаємо ту людину, яка по обов'язку чесного члена суспільства, по обов'язку, який виконати примушує суспільство, силкується за все допомагати сусідам. Ще більше поважаємо ми ту людину, яка допомагає другій з поваги до власної гідності, яка, кохаючись в своїй особистій чистоті, не хоче бути жорстокою в своїх власних очах. Але в тисячу раз більшим пораженем користується той, хто в опікуванню про сусід, про людей взагалі, бачить найпрекрасніший людський ідеал; хто, кохаючи сей високий, прекрасний ідеал братерського єднання, може зріктись всіх своїх особистих інтересів; хто без всякого нарікання перебуває за других людей муки і кривди, через те лиш, що се йому здається прекрасним; хто гордовито виступає за людські кривди на смерть; хто, радісно всміхаючись тому прекрасному ідеалові справедливості і людського щастя, який змалював ся в його душі, сміливо заявляє: —

Нехай нас мучать і катують,
А слова правди не убють...

(Кониський).

ХІІ.

МІРА ЧЕСНОТ — КОХАНЯ.

"Не хваліть ся, що живе ще
Наша воля й слава:
Зрада їх давно стоптала,
Продала, лукава..."

Не пишайте ся-ж у співах
Ви козацьким родом;
Ви раби, хоча й пани ви
Над своїм народом"...
(Грінченко).

..."Дурний шию підставляє
Й сам не знає за що,
Та ще й Гонту зневажає
Ледаче ледащо:
"Гайдамаки — не воїни, —
Разбойнікі, вори,
Пятно в нашій історії"!
Брешеш, людоморе!

За святую правду, волю
Розбійник не встане;
Не розкує закований
У ваші кайдани
Народ темний; не заріже
Лукавого сина;
Не розібе живе серце
За свою країну"...
(Шевченко).

Чесноти.

Моральна вдача людини завше виявляється в її поведенню та в її вчинках. Одні вчинки ми вважаємо за моральні, а другі за неморальні. Моральні вчинки ми зовемо чеснотами, доброчинством, а неморальні — мерзотою, злочинством і т. и. Певно, що в більшості по самих уже вчинках можна міркувати, яка саме вдача людини, добра чи зла, примусила її поступатись того чи іншого мотиву і взяти його за ґрунт для свого вчинку. Коли ми бачимо, що людина допомагає сусідам, то ми догадуємось, що вона взагалі має добре серце; кажемо, що вона жаліє людей і через те допомагає їм. Жаліють же тих, кого кохають. Виходить, що вдача людини помагати сусідам залежить від того кохання до людей взагалі, яке є в її серці. І справді: розглядаючи всякі моральні чесноти, ми скрізь мимохіть помічаємо, що утворювати їх примушує людину завше коханє.

Тому добра бажаєм, кого кохаєм.

Людина не може бути доброжичливою, коли не має кохання, бо не може вона бажати добра тому, кого ненавидить. Як що часом де-хто й каже: "хоч я його й ненавиджу, а все таки бажаю йому добра", то ці слова свідчать лиш або про те,

що людина ще не захопила ся цілком ненавистю, і в її душі, поруч з ненавистю, існує ще й значно дужче кохане до тої людини, яку вона буцім то ненавидить; або існує глибоке кохане до людей взагалі, яке придушує ненависть людини і примушує її не задовольняти мотивів ненависти. Коли вже людина бажає добра другій, то се свідчить про те заховане кохання, якого вона й сама в собі, може, не помічає і не розуміє. Тут, поруч з особистою ненавистю до особи Івана, Степана і т. д., неодмінно існує загальне, родове кохане до Івана, Степана, яко членів семі, племена, людства, яко до носителів загально-людської вартости. Ідеали людського добробуту мимохіть примушують нас, ненавидячи ворога, як шкідливу для нас особу, кохати його, як члена, та ще може й досить користного члена, нашої семі, роду, племена, нашого суспільства. Саме менче, що в такім разі ми відчуваєм до ворога — се жалість. А чи може людина жаліти того, до кого не відчуває ніякої симпатії?

Як доброжичливість, так само й інші чесноти, наприклад, великодушність, терпіння, скромність, вірність та неблазність не можна собі инакше уявити, як не зґрунтованими на коханню. Бо, наприклад, хто буде терпіти образу, утиск від того, кого ненавидить? Або думкою про себе, або в розмові з приятелями, або отверто перед кривдником, він все таки висловить, свій протест. А там, де під зверхньою чеснотою ховається приглушений протест, нема вже чесноти. Чеснота перестає бути чеснотою, коли вживається невільно, а з примусу.

Кого кохаємо, тому багато прощаємо.

Инша річ помічається в відносинах людини до осіб, яких вона кохає. Як вона щиро кого кохає, то у неї навіть не виникає й думки протестувати проти утисків. Тут, може, її гірше гнітять, ніж де инде, але тут їй часом навіть приємно таки почувати, що своїм терпінням, перенесенням утисків, вона дає спромогу коханій особі задовольнити де які її, може й примхуваті бажання. Може сі утиски й тяжкі для людини, може й ображають її, може вона часом і жалує, що так воно робить ся,

але кохане примушує її не протестувати, а мовчки терпіти. Без кохання нічого подібного не було-б.

Є й такі чесноти, що не завше ґрунтують ся на коханню, наприклад, правдивість, відвага і т. и.

Не всі чесноти завше чесноти.

Вдача правдивости, відваги і др., ґрунтуєть ся часом на коханню, часом на сліпій слухняности одній формулі, часом на бажанню особистої користи, а часом і на пориванню задовольнити свою цікавість.

За те й вартість таких чеснот нижша, і моральність їх часто непевна. Правдивість може бути і чеснотою й злочинством. Коли правдивість зґрунтована на живім коханню до людини, або до людей взагалі, коли вона зґрунтована на щирім бажанню нікому не шкодить, то вона чеснота. Коли-ж вона зґрунтована на мертвій формулі, на літері ходячого поняття про правду, — наприклад, коли лікар на запитанє хорого, чи довго йому жити, немилосердно відповідає: — 3—4 години, — то вона злочинство. Лікар, не вказуючи хорому часу його смерті, нікому ніякісенької шкоди не зробить, а навпаки, лиш потішить, підтримає дух слабого, дасть йому спромогу вмерти в щасливій невідомости. Суха-ж, правдива відповідь принесе лиш біль, горе слабому, затьмарить остатні хвили його життя, унеможливить йому надії — радощі й сили. Шкода-ж кому-б не було, коли вона не виплачуєть ся більшою користю для других, є злочинство, а разом з тим і неморальність.

Моральна брехня.

Л. Толстой, оповідаючи про поручника Козельцова, як він поранений лежав в лазареті, переказує от що: —

— "Що, я вмиру?" запитав Козельцов священника, коли той надійшов до нього. Священник, не відповідаючи, прочитав молитву і подав раненому хрест.

Смерть не налякала Козельцова: Він взяв безсилимими руками хреста, придавив його до губів і заплакав.

— "Що, побили Французів?" — твердо запитав він священника.

— "Всюди перемога на нашій боці", відповів священник, аби потішити раненого, затаюючи перед ним, що на Малаховій могилі вже повіяв французький прапор.

— "Слава Богу!" промовив ранений, не відчуваючи, як сльози течуть в нього по виду.

Невже священник краще зробив би, як би був відповів жорстоку правду, що Козельцов умре, що французи побили севастопольців? Кому-б він сею жорстокою правдою зробив добро? А тим часом, кому він зробив зле, що затаїв правду перед Козельцовим? Отже виходить, що, затаївши жорстоку правду, священник зробив лиш добро; затаїв він правду із глибокої любови до Козельцова; священник не міг кинути каменем в сю змучену душу, яка так сильно в останні часи життя бажала єдиної втіхи — знати, що ворога відбито. Священник збрехав із любови, роблячи людині добро і нікому не роблячи сим злого; виходить, що він вчинив морально. Отже й брехня його — з морального боку оправдується.

Справедливість, як чеснота, мусить бути не тільки правдивою, а й милостивою.

Проф. М. В. Муравйов, трактуючи про правду і милість в суді, так зясовує необхідне істноване поруч сих двох, наче-б то протилежних і суперечних, понятів: — “Правда без милости — суха і жорстока: милість без правди — свавільна й часто помиляєть ся. Вкупі-ж вони — повне виявлене всім нам зрозумілої справедливости... Милість змякшує, де слід, сувору діяльність правди, доводить судови, що й винуватий — людина, яка часто заслуговує на співчуття в її біді. Милість примушує не тільки судить і вирішувать розумом, а й уявляти, відчувати душею. Вона дозволяє підбадьорити того, хто каєть ся; пожаліти нещасного; підтримати, а часом і вратувати того, хто помирає”...

“До відваги треба розваги”. (нар. пр.).

Відвага теж, як зґрунтована на коханю, то моральна; а як що на іншому почуттю, то може бути і неморальною, або байдужою відносно моралі. Наприклад, в літку 1908 р., якась відважна жінка в особливо пристосованій бочці перепливала Ніагарський водоспад, що хвилини наражаючи себе на гибель. Безумовно вона виявила велику відвагу, але моральність її від сього нічогоісінько ні виграла, ні програла, бо мораль, взагалі, з такими вчинками не має нічого спільного.

Зовсім була-б инша річ, як би з такою відвагою та жінка кинулась в бурхливий потік, або в огонь пожежі, щоб виратувати того, хто гине; то-б то, як би двигачою силою відваги стало кохання до людей. Тоді-б відвага стала чеснотою.

І доброжичливість буває злочинством.

Навіть ті чесноти, які цілком ґрунтують ся на коханню, стають злочинством і неморальністю в тім разі, коли мотиви їх не відповідають головному принципowi кохання; коли в них кохання до окремої особи переважає коханє до загального добробуту людського. Та-ж сама доброжичливість, яку ми вважаємо чеснотою, буває злочинством; напр., коли людина переховує запеклого розбишаку, знаючи, що він, як мине для нього небезпека, знов візьметь ся за своє старе ремесло для вдоволення своїх особистих інстинктів.

Таким чином, всяка вдача людини стає чеснотою лиш в тій мірі, в якій вона зґрунтована на коханню до загально-людського добробуту. Коли-ж коханє до окремої особи переважає коханє до загального добробуту, напр., — коли батьки крадуть на користь своїм дітям, то така вдача перестає бути моральною, а вчинок чеснотою.

“Моральним поведенєм, — на думку Сутерлянда, — буде лиш те, яке кермуєть ся розумною симпатією... Симпатія-ж — розумна тоді, коли не поступаєть ся більшим по сумі, хоч і менче помітним, щастя гурту людей за-ради безпосереднього, ближшого щастя окремих осіб, яке остріще відчуваєть ся. Може й гірко матері, що дитина мусить вживати часом противні ліки; отже, як материнське коханє розумне, то мати не стане задовольнять його (кохання) безпосередньо (змінивши ліки на другі, або геть їх відкинувши) на шкоду дитині”.

Ті чесноти, що мають в собі більше розумного кохання, вважають ся більше моральними.

Школа чеснот.

Сутерлянд так розкладає всі чесноти: —

а) Найтривкіші з морального боку, бо ґрунтують ся прямо на коханню: —

1) доброжичливість,	5) терпимість,
2) великодушність,	6) ввічливість,
3) патріотизм,	7) чесність,
4) терпіне,	і 8) правдивість.

б) Менче тривкі, бо ґрунтують ся не прямо на коханю, а лиш завше мають з ним звязок: —

1) почтивість,	3) вірність,
2) лагідність,	і 4) неблазність.

в) Непевні, бо стають моральними лиш в такій мірі й тоді, є якій мірі й коли ґрунтують ся на коханю: —

1) відвага,	4) самоздержуванє,
2) справедливість,	і 5) чепурність.
3) розсудливість,	

”Боже милий! Як хочеть ся жити
І любити твою правду
І весь світ обняти“....

(Т. Шевченко).

Мірою чеснот, міркою поведєня людей завше було й є коханє до себе й до других. Се видко ще й з тих моральних догматів, які надали нам великі вчителі релігій та моралі.

Історичні догмати моралі та релігій вимагають кохання до людей.

Всі догмати релігійні та моральні, наприклад, у Буди, ґрунтують ся на 5 заповідях поведєня: — 1) не вбивай, 2) не кради, 3) не чужолож, 4) не бреш и 5) не пянствуй. Всі вони зґрунтовані на коханю людини до других та до себе.

Софокл устами Антігони висловлює думку, що людина існує не для ненависти, а для кохання.

Платон каже, що несправедливо шкодить кому-б то не було. Найгіршим злочинством він уважає кривду тому, хто шукає за помози, а найвищою наукою вважає навчєння добру.

Аристотель висловлюєть ся так: — “Моральна людина більше всього буде кохати самого себе, але не так, як та, котру з докором звуть себелюбцем, бо моральна людина відріжняєть

ся від себелюбця так, як і розумне кохане від кохання, яким заправляє жагота”.

Сенека тої думки, що “розумна людина привітна до всіх своїх товаришів, навіть перед ворогами поступаєть ся своїм; вона зробить, перш, ніж її попросять, і ніколи не забуває, що весь світ — її батьківщина.... Люди утворені для взаємної допомоги. Людське жите залежить від добра та доброї злаголи. Не страхом, а взаємним коханем можна досягнути спілку громадської взаємодопомоги... і цілком нема ніякої приємності віддячувати злом за зле”.

Епіктет каже: — “Становища, в якому сам не бажаєш перебувати, не викликай в другому... Нема нічого вище над великодушність та сумирність, кохання в людях та чеснотах”.

“Перевага людини — каже Марко Аврелій — лежить в тім, щоб кохати навіть того, хто ображає її... Кохайся в людях, слідкуй за Богом!...”

Мойсей в усім відомим 10 заповідях вимагає кохання в Бозі та в людях.

Пророк Ісайя промовляє: — “Вчіть ся робити добро, поводьтесь справедливо з сиротами та помагайте вдовам”.

Філон, як на зразок громадського життя, вказує, що єссеї не мали рабів: всі були вільні і допомагали одно одному; на пановання-ж дивились як за зле, безбожне діло, а себе вважали рівноправними братами.

Ап. Павло називає кохане “спількою досконалости”.

Спіноза вважає, що талан людини складають її жаготи. Найвища жагота — кохання в Бозі, а Бог і правда — одно.

Талмуд навчає: — “хто простить образу, яку йому вчинено, тому Бог простить його гріхи”.

Могомет між п'ятьма своїми каноничними вимогами поклав подавати милостиню. Милостиня-ж — взірцевий показчик почуття кохання.

Але найкраще і найширше сказано в Св. Письмі: — “Кохай ближнього свого, як самого себе”.

Зміст сього виразу є не тільки ґрунт християнської моралі, а й ґрунт всякої моралі. Ним ясно, широко й виразно висловлено той закон, який спочатку світу заложено Творцем як ін-

стинкт в кожне живе сотворіне. Євангельська проповідь кохати ближнього, як самого себе, стала великим відкриттям для людей, бо вона найясніше висловила ті відвічні поривання, які вязали все живе до купи, направляючи його до щастя. І за сим великим словом любови йдуть всі кращі сини землі. Всі вони, як і от наш національний геній Т. Шевченко, ширять сю проповідь, навчають іти до щастя шляхом братерської любови. Отак, люди, наuczайтесь ворогам прощати"... "Любіте ся, брати мої!" Заповіт любови став могутнім покличом, який не змовкає і ніколи не змовкне серед правдивих борців за щастя людства. Не змовкне, бо він є виявлене відвічного, найміцнішого закону життя.

Кохане в людях — міра моралі.

Таким чином, розглянувши історію морального інстинкту, придивившись до вартости чеснот і кинувши оком і на історію догматів моралі, ми бачимо, що скрізь міркою моралі є почуте кохання, кохане до окремих людей і до вселюдства, а мета сього кохання — турбота про добробут роду, племена і т. д., опікування про добробут людности взагалі.

Дарвін каже: — "Племено, багато членів якого виявляють високо розвинений патріотизм, вірність, послухане, відвагу та симпатію — а, виходить, і завше готові допомогти одно одному і зрікти ся себе на користь загального добра, — таке племено буде в більшості одержувати перевагу над другими. Таким чином, ми й тут здибались з природним вибором. У всі часи на землі одні племена витісняли других. Через те-ж, що мораль племена побідника була дуже коштовним елементом його побіди, загальний рівень моралі йде до підвищення, а число моральних людей до збільшення".

Що таке мораль.

Висловлюючи тепер виразніше, що таке мораль, мусимо сказати: мораль — се вдача людини кермувати своїми спонуканнями, бажаннями та пориваннями відповідно вимогам родового добробуту з метою досягнути, як своє, так і його щастя. Складається ся вдача з почуття, яке почасти, на протязі віко-

вого досвіду, розвинулось із інстинкта кохання (співробітника інстинкта самоощадности), направленого на користь ширення й культурного поступу роду; а також — з розсуду, який виник пізніше, але гідніший до поступу, а через те й здатніший правдивіше вирішити становище річей з погляду родового добробуту. Близькими-ж зверхними факторами моралі, її помішниками є 1) обов'язок, 2) самоповага та 3) принадність всього прекрасного.

ХІІІ.

НОРМИ (ПРАВИЛА, ЗВИЧАЇ, ЗАКОНИ) МОРАЛІ.

Люди усі зіпсувались, неправді вклонились,
Сіють вони тільки муку, облуду та зраду
І поливають той засів сльозами та кровю.
Бачить те Бог і бере він негрішную душу,
Тихо її поцілунком цілує безсмертним
І посилає ту душу він з неба на землю.
І прокидаєть ся в неї небесная сила,
Сила безсмертного співу... Живе поміж людьми
Тая душа і співає нечувану пісню.
Все у тій пісні відбилося, що в небі високім
Бог передав поцілунком, на землю піславши:
Правда, краса і безмірне та чисте кохання...
Інших пісень не співає, не може співати
Тая душа, що на небі сам Бог поцілує,
Чують ту пісню безсмертну зіпсовані люди,
Серце у них починає тоді відживати,
Знов воскресают у ньому і віра й надія,
Віра в красу та у правду і в чисте кохання...
Шлях свій скінчивши на світі, душа та святая
В небо високе до Бога вертаєть ся знову, —
Тільки-ж навик застають ся ті співи на світі
І не стихаючи плачуть в серцях найчистіших...
(Грінченко).

”Кожна козявочка своєю доріжкою тягне“.

(Нар. пр.).

Норми моралі обмежують ся: 1) часом, 2) містом та 3) умовами життя.

Схема складу людської моралі, що наведена попереду, — так би мовити, кістяк моралі, — ніколи не міняєть ся. Разом з схемою не міняєть ся ні головний принцип моралі, ні мета її.

Але межі розуміння моралі людьми, межі пановання її над людиною, — так би сказати, те тіло, що наростає на кістяку, часто міняють ся. Межі розуміння моралі завше то поширюють ся, то вужчають.

Кожда людина має досвід, свою органічно-духовну культуру, свої органічно-психологічні та інтелектуальні скарби, — як то кажуть: — “що кум, то й ум”. Тому всі люди не мають спромоги однаково розуміти мораль, однаково собі уявляти її ширини й глибини, тим більше, що “скільки світа, стільки й дива”. Люди більше розвинені, що мають більший досвід — розуміють її ширше й глибше, а через те й складають більше зверхних моральних правил, законів, так званих норм. Люди-ж мало розвинені, мало освічені вужче розуміють мораль і тому мають менше моральних норм.

Зовнішнє виявлене моралі (норми, постанови, правила, закони і т. и.) у всіх людей завше обмежують ся 1) часом, 2) місцем та 3) умовами життя. Се від того, що й добробут роду залежить від часу, місця та умов життя. Залежно від того, як міняють ся умови родового добробуту, міняєть ся й громадський погляд на засоби його осягнення, а залежно від засобів осягнення добробуту, міняєть ся й виявлене моралі, міняють ся її правила, закони і т. и. Всяка річ доти лиш моральна, доки користна родови. Коли-ж вона перестає бути корисною, то перестає бути і моральною.

Вольтман каже: — “Зміст людського життя залежить від процесу історичного поступу, а через се й матеріальна етика (економічні норми моралі) завше має лиш тимчасову вартість. Залежно від висоти культурности громади, складаєть ся зміст її моральних обовязків. Але для окремого історичного щєбля вони мають завше безумовне значіне”. От, наприклад, в Московській Русі до Петра Великого був моральний закон, який вимагав, щоб жінки жили в “теремах”, не показувались на очи чужим чоловікам і т. и. Хоч се й не був відвічний моральний закон, а лиш тимчасовий погляд на мораль, та все-ж таки жінки того часу мусіли слухатись його свято; порушення його вважалось вчинком неморальним.

Норми моралі міняють ся.

Бюхнер каже: — “моральні норми не вкладено якоюсь вищою силою в душу кожної окремої людини, як який небудь наказ. Ні, вони є наслідок довгочасного працювання й досвіду... Як і все те, що є у людини, моральні норми уявляють собою почасти особисте придбане людини, а почасти спадщину від батьків. Вони є наслідок довгочасного поступу і ґрунтують ся на раз настановлених природою умовах. Виходить, що вони уявляють собою не що небудь непохитне, або прирождене, а щось дуже перемінне: вони є виявлене людської свідомості і разом з нею розвивають ся”.

Не можна не завважити і того, що поступ думок, глибоких поглядів на мораль, зясування й розуміння її принципів, її природи, а також складання її норм, все се робить ся громадянством в масі майже завше несвідомо, а інстинктивно, а хоч і свідомо, то свідомо лиш з погляду матеріяльної користи роду. Моральні погляди міняють ся, і міняють ся не за-ради самих себе, а через, те, що міняють ся матеріяльні умови людського життя. Коли громадянство помічає, що який небудь звичай стає користним родови, то надає йому санкцію моральности, і він шириться в житю. Коли-ж хоче скасувати шкідливий звичай, то називає його неморальним, — і всі жахають ся його.

Де-які норми моралі вічні.

Та не зважаючи на те, що се в масі майже завше робить ся не свідомо, не зважаючи на те, що кожда людина по своєму розуміє мораль та її завдання, не зважаючи на те, що кожда людина має свій особистий моральний скарб та погляд на мораль, — ми все таки помічаємо, що в де-яких випадках, в де-яких питаннях моралі майже всі люди згоджують ся. Є такі поривання, які у всіх народів на протязі всіх віків однаково вважались моральними. Такими непорушними, осередковими стовпами моралі є саме ті принципи (вкладені в одні норми, в однакові формулювання, майже скрізь і завше однакові), без яких жадне суспільство не може істнувати.

“І вовк вовка в яму не втрутить” (нар. пр.).

Як би, скажемо, добре відношене до сусідів люди перестали вважати моральною чеснотою, а почали вважати його злочинством, то ми певні, що все суспільство в одну хвилину розсунулось би. Уявіть ви собі на один мент, що всі, хто є навколо вас, в сей мент вважають кохане до ближнього не то що злочинством, а так лиш — морально-необовязковим, вважають, що мораль дозволяє і не любити ближнього! Невже-б ви не здрігнулись від переляку? Аджеж, коли скажемо, що любов до ближнього не обовязкова для нас, то виходить, що у відносинах до людей дозволяється всяке насильство. Чи згодились би ви хоч годину посидіти в тім гурті, що так думає? Я певен, що ні. Навіть громада розбишак, — і та вважає кахане до ближнього моральною чеснотою. Річ лиш в тім, що коло своїх ближніх вона обмежує тільки своїми товаришами-розбишаками. Насильство над товаришем і розбишаки вважають за паскудство. А людина більше моральна далі поширює межі своїх ближніх, і на останку вважає своїми ближніми людність всього світу.

Проф. Вольтман каже: — “І в дикунів існують моральні норми і моральні вчинки, хоч людожерство та кривава пімста, на нашу думку, неморальні. Моральна вартість чи добродійний характер вчинку ґрунтують ся на авторитеті племенного почуття, та племенного закону, який примушує окремих осіб племена вважати його за ідеал, бо почуття морального обовязку не виникають з яких небудь хитрих особистих міркувань про добробут, а викликають ся а рїогі законом ощадности і удосконалювання племена. Моральні уявлення нижчих по культурі племен охоплюють взагалі лиш специфічні інтереси племена; гуманна-ж мораль, яка свідомо дбає про культурну єдність вселюдства, виникла тільки історично з племенної та національної етики”.

Таким чином, кістяк моралі, як і мета її, існують спокон віку скрізь і завше майже в однаковій формулі, або в дуже похожих.

Се й дало привід Ж. Ж. Руссо казати, що “скрізь ті самі

ідеї справедливості, скрізь той самий ґрунт моралі, скрізь однакові уявлення добра і зла”. “Скажіть мені, наприклад, — казав він, — чи існує на землі така країна, де-б вважалося злочинним бажання бути добродійним та великодушним, де-б чесну людину ганьбили, а брехуна — зрадника поважали?”

Справді, може й нема країни, де-б відповідно своєму розумінню поважали зрадника, брехуна, а чесну людину ганьбили. Але що стосується до уявлення добра й зла, то тут Ж. Ж. Руссо дуже помиляється, бо часто бачимо людей, які вважають за зло, те, що ми лічимо добрим, часто зустрічаємо людей, яким ввижається білим те, що ми вважаємо чорним: “та сама річ одному болото, а другому злото”. З історії знаємо, як багато того, що тепер вважається злим, перше вважалося добрим, або навпаки. Тому ніяк не можна думати, що існують які небудь одвічні, непорушні норми моралі. Кожна норма, хоч трохи, та відмінилась в своєму формулюванні. В моралі вічні лиш, як сказано: 1) мета (щастя люду) та 2) елементи, з яких вона складається (почуття й розсуд). Норми-ж моралі, розуміння ширини й глибини її принципів часто міняються, або й зовсім пропадають відповідно часу, місту та умовам життя.

Норми моралі в старовину охоплювали лиш один рід.

На місце старих норм люди вишукують інші, новіші. Напр., в старовину на нижчих щаблях людської культури моральні норми охоплювали лиш членів свого гурту, а що далі було по-за межами гурту, до того мораль не мала ніякого діла. Мораль тоді вимагала кохати лиш членів свого гурту, а до чужих ставитись, як хто захоче. Се був перший, творчий ступінь моралі; тварі кохають ся в суспільстві лиш своєї породи, а до других ставлять ся не тільки байдужно, а часом і вороже. І тепер ще де-які дикуни вважають моральні відносини потрібними лиш між людьми свого племена, а з чужими дозволяють поводитись і не морально. Навіть культурні народи у відносинах до чужих вживають менше моральних чеснот, ніж у відносинах до своїх. Особливо се стає помітно під час війни.

Соціяльне коханє, соціяльні інстинкти, як інстинкти взагалі, вимагають моральних відносин не між особами взагалі, а лиш між особами свого гурту. А вже розум людини, спостерігши, як то моральні відносини користні окремій особі та всій людности, поширює їх межі і по-за свій гурт: з сьм'ї на родину, з родини на племено, з племена на державу, з держави на спілку держав, а звідтіля вже й на весь світ. Таке поширюванє можна вважати нормальним еволюційним поширюванєм моральних норм.

. “Що вік. то инший світ” (нар. пр.).

Був час, коли крівава пімста вважалась моральною, а ухиленя від неї неморальним. Тепер вона майже щезла з життя людей і навіть дуель, наслідок її, культурними людьми вважається неморальною справою.

В старовину, в дикі часи, коли ще коханє до ближнього обмежувалось лиш родиною, думали, що кожда родина мусить обороняти всякими засобами лиш себе. Через те кожда родина була ворогом другої. І як би, скажемо, члени одної родини не бажали пімститись кровю за образу від членів другої родини, то та родина, що образила, побачивши, що її насильство пройшло безкарним, стала-б його вживати раз-по-раз; на останку, не стрівши міцного відпору, знищила-б ображену родину до-щенту. І члени ображеної родини, що відмовились би обороняти її інтереси з таким завзятем і такими руйнуючими засобами, якими орудовали вороги, були-б винні в тім, що свої особисті інтереси поставили вище родинних, що не захотіли зрікти ся свого життя на користь родині і сим довели її до загибелі. Ігнорованє-ж інтересів родини завше неморальне, бо природа вимагає, щоб члени кождої родини дбали про неї. Природа вимагає, щоб кожда родина, кожен рід, племена, нація розвивали ся самотійно і внесли свій власний культурно-національний скарб в загально-людську скарбницю культури. Отже кріваву пімсту в ті давні часи вважали вчинком морально необхідним, бо тільки за її помічу можна було в той час добре захистити родину. Щоб вороги не знищили всьої родини з її культурою, члени первісних родин му-

сїли давати ворогам грізну, жорстоку відсїч, часто накладаючи власним житєм.

Переміна моральних норм залежить від зросту розсуду.

Але минув дикий час і люди стали помічати, що кривава пімста инколи тягнеть ся занадто довго і по-малу знесилює обидві ворожі родини. Тим часом третя сусїдна родина, побачивши се, нападає на обух знесилених ворогів і знищує їх на свою користь.

Коли розумніщі, культурніщі члени ворогуючих родин помітили отаку небезпеку від, кривавої пімсти, коли добре розмірковували і зважили шкідливість її для обох родин, то почали домислюватись до того, що треба криваву пімсту занехать. А щоб образа не зіставалась безкарною, надумались люди вживати інших способів кари, напр., брати якийсь викуп від кривдника, або що. Такий засіб ратував і честь родини, і життя членів обох родин. В сім засобі видко теж піклуванє про інтереси родини, але се піклуванє розумніше й користніше, ніж кривава пімста, бо захищає інтереси родини, не відбираючи життя окремих її членів. Через те кривава пімста і щезла з життя, перестала вживатись. Люди відвикли від неї, забули про неї, як про моральну норму, і згодом стали вважати її навіть неморальністю.

Де-які дикуни, щоб рід їх був здоровішим та міцнішими, вбивають слабосилих народжених. На їх думку, вони сим роблять користь родови, бо як не буде кволих, то рід зміцніє. Виходить, що вони роблять морально, бо свідомо дбають про добробут роду. І справді вони роблять, але се морально лиш для них і то доти, доки не знайдуть вони иншого засобу оберегати свій рід. Культурна-ж людина, маючи під рукою багато инших способів захищення роду, вищукує з них такі, які не порушують чисто особистих інтересів окремої людини, хоч би ся людина була цілком несвідомою, тільки що рожденою на світ. Як би культурна людина, знаючи инші засоби обереження роду, все таки вбивала новонароджених, то для неї се вже було-б неморальним.

Люди, крім того, що вигадують гуманні, людяні засоби

збереження роду, з часом ще й відвикають від прирощеної жорстокости.

Переміна умов життя також викликає переміну моральних норм.

Чим далі, тим більше в суспільнім життю помічається по-діл праці. Се також впливає на моральність людей. В старі часи кожен чоловік мусів бути мисливцем, воякою, мусів сам воюватись, провадить хижу боротьбу з звірами і з людьми, мусів завше проливати кров, губити життя. В таким життю при-звичаював він свою натуру до жорстокости, до хижости. Те-пер же більша частина людности не тільки не бачить на свої очі ворога, з яким воює його держава, а навіть не бачить, як зарізано тут курку, що подано на обід. Отся сама більшість людей, відвикши від хижого ремесла, від хижих вчинків, тим самим культивує в собі звичай поводитись гуманно. Чим далі, тим більше вона ширить звичай гуманно поводитись і серед тих шарів людности, які вживають ще хижого ремесла. Через те, хоч різники, наприклад, — люди хижої натури, але, під впливом других верств громадянства, вони придушують в собі хижість і навіть часто щиро боять ся (хоч натура їх не лежить до того) переступити закони сучасної моралі і щиро бажають робити так, як всі люде роблять. Вони силкують ся кермувати своїми вчинками відповідно сучасним нормам моралі. Отже виходить, що зріст економічної культури, вимагаючи поділу праці, допомагає моральному поступу людей.

Правда, не завше так буває, що чим вища економічна культура й знанє, тим і моральність вища. Буває й навпаки. Досить пригадати лиш тих культурних високовчених людей, які тільки й вигадують, якою-б то гарматою можна найбільше людей побити.

Моральні норми перемінює не все громадянство зразу, а спер-шу лиш поодинокі люди.

Переміна розуміння моралі у людей залежить, як уже вище наведено, ще й від того, що й соціальні інстинкти та чесности не завше мають однакове значіне. В різні епохи, або навіть в одну епоху, та в різних верствах громадянства вони ведуть

до різних наслідків. Через те й межі розуміння людьми моралі то поширюють ся, то вужчають. Особливо се помічаєть ся на так званих правилах та звичаях ввічливости.

Часом буває, яка небудь особа помітить, що в такім то, чисто особистім, випадкові, найкраще триматись такої то моральної межі. Вона і вживає її; далі звикає до неї тай сусідам радить теж так робити; сусіди слухають поради і нарешті всі до сього звикають. І хоч вживання чи невживання нововигаданих меж моралі громадянству часом ні морозить ні гріє, одним словом байдуже, а все-ж, як всі вже звикли до нововигаданих меж моралі, то вони набирають сили загального поважання. Тоді вже, як хто робить не так, як того вимагають нововигадані межі моралі, то хоч тим і не шкодить громадянству, але його вчинки все-ж таки вважають ся неморальними. Чим довше вживають зазначених меж, тим більше до них звикають і нарешті вважають їх неодмінним атрибутом морального поведення. Звичай переходить в спадщину молодому поколінню і через де-який час стає вже несвідомим, унаслідованим потягом морального почуття, як, наприклад, почуття соромливости в де-яких випадках, або звичай закривати тіло там, де показувати його вважаєть ся неморальним, хоч се нікому й не шкодить. Селянка, напр., ні трохи не соромить ся підтикати високо спідницю, коли сього треба, а декольте вважає річю занадто розпустною. Жінка-ж вищої верстви громадянства без сорому носить декольте, а за те вважає неморальним підтикати високо спідницю.

Таких поглядів люди часом довго й міцно тримають ся, хоч особливої ваги вони не мають, бо се тільки місцеві, тимчасові погляди. Їх не так то й трудно змінити або й знищити, бо ґрунтують ся вони не на інстинктові та розсудові, а лиш на звичаї. Звичай же часто виникає й через примхи, лінощі або моду. Тим часом інстинкт не є щось тимчасове, умове, а довговічне, стале, що виникає на вік і глибоко вкоріняєть ся в натуру не одної людини, а цілого роду, племена, а то навіть і всього людства. Отже й серйозної уваги заслуговують лиш ті моральні норми, правила, погляди та закони, які зросли на інстинктивнім ґрунті під невсипущим доглядом розсуду.

Розуміння моралі у різних народів, в різні часи бувають навіть протилежні.

Не треба забувати й того, що навіть інстинкти, направлені до одної мети, у різних народів, в різні часи, при різних умовах життя, вимагають неоднакових засобів для досягнення сеї мети. Особливо се помітно на тім, як люде розуміють свій родинний добробут: “кожен край має свій звичай”, “що сторона, то й новина”.

Так, наприклад, європейці вважають самим ганебним вчинком жінки, коли вона живе з чужим чоловіком, а ескимоські жінки, як переказує Ф. Нансен, “вважають себе надзвичайно щасливими і користуються повагою, коли сплять з ангекоком (се-б то з їхнім пророком чи вченим). Чоловіки їхні навіть задоволені сим і навмисне платять ангекокові, щоб він спав з їхніми жінками, особливо, коли вони самі не годні до розплоджування”. “Кожий честолюбець з острова Фіджі дсбивається ся, щоб його визнали за вбийцю. Без всякого зазору діти вбивають там батьків, а батьки дітей... Взагалі у більшості дикунів вбивство вважається чимсь поважним. Того більше поважають, хто більше людей убив. Папуаси з середньої частини Малакки не бачать нічого поганого в кровозмішуванню: батьки користуються у своїх дочок правом першої шлюбної ночі”.

У нас тепер, коли брат живе з сестрою як з жінкою, то їх обох ганьблять і карають. Тим часом в старовину, особливо в Персії та Єгипті се було звичайним зявищем і ввалажось за дуже похвальне діло.

“Як світ великий, так ріжне на нім буває” (нар. пр.).

Навіть самий головний принцип моралі люде не завше однаково розуміють. Ф. Нансен розказує, що коли Егеде втовмачував одній ескимоській дівчині про коханє до Бога та до людей, вона йому так відповіла: “Я теж кохаю людей: одна слаба жінка давала мені гроші, прохаючи, щоб я довела її до крутої скелі, з якої звичайно стрибають ті, кому жите не під силу. Але я кохаю своїх ближних, і через те дурно одвела її

туди і сама зіпхнула її з скелі”. Коли-ж Егеде впевняв її, що вона вчинила ганебність, то вона з сим не згодилась, бо, мовляла, їй жаль було баби, і вона навіть плакала від жалю, коли зпихала її з скелі.” Другий раз, коли Егеде проповідував про те, що Бог карає злих людей, один ескимос сказав, що він теж карає злих людей, тому то і вбив аж три баби, яких вважали за відьом”.

Отже не можна сказати, що ескимоси народ неморальний. Той же самий Ф. Нансен переказує, що вони “вважають за жорстокість вбивати людину, і через те війна здається їм чимсь незвичайним і обурюючим; в їх мові навіть нема слова для назви сеї справи; всякий вояка, привчений сьому братовбийчому ремеслу, на їх думку — простісенький розбишака”.

“Одна з самих гарних і яскравих рис характеру ескимоса — се його чесність. За-для ескимоса має велику вагу, коли він може покласти ся на своїх родичів та сусідів. Се взаємне довіря, без якого неможлива ніяка суспільна боротьба за істнування, може бути лиш тоді, коли кожен поводить ся чесно відносно другого... Через се саме ескимоси, особливо чоловіки, дуже рідко обдурюють один одного, або вихваляють ся один перед другим”.

Люди не однаково розуміють мораль, бо не однаково розуміють добро і зло, правду й неправду.

Саваж між иншим каже: — “Немає ні одного, хоч скільки небудь значного, злочинства, яке не вважалось би сумлінням де небудь і коли небудь за обовязок; і немає а-ні жадного, хоч скільки небудь значного, обовязку, який не проклинав ся б сумлінням де небудь і коли небудь, як злочинство. Наука про правдивість та неправдивість, про потрібне й непотрібне завше в історії міняла ся. Сумління кожної людини міняється й розвивається в звязку з її власним становищем, вихованем та розвитком”... “Сумління розпняло Ісуса на хресті, сумління-ж і обоготворило його; сумління утворило інквізицію, — сумління-ж давало людям силу переносити за віру муки інквізиції... Є сумління расове, родинне, церковне, національне, навіть професіональне й ділове, є і сумління тварей”.

“Ніщо не виникає добрим або злим — каже Шекспір устами Гамлета — а тільки розмірковане робить його таким”. А Бюхнер пояснює ці слова так: — “розмірковане — се свідомість індивідуума в своєму вчинкові, в своїх відносинах до часу, обставин, умов життя, пануючого уявлення і т. и., а також в його відносинах до особистої вдачі”.

В. Панейко, переказуючи сучасний погляд філософії на правду, каже, що нема одної, вічної, абсолютної правди; є багато правд, а мірою їх правдивости являється їх практичність. Ті думки правдиві, які помагають думати й робити гладко, вигідно, без перешкод, без суперечности. Правда не тривка, мертва й раз на завше задеревіла. Вона пливе, змінюється з кожним новим фактором. Новий погляд тоді правдивий, коли може заспокоїти нашу потребу звязувати нові досліди із старими. Як що думки мають вартість для дійсного життя людини, то вони правдиві. Кожда думка доти правдива, поки віра в неї корисна нам. Правда — се річ добра. Правдиве все, що показується добрим. Правдиве те, в що ми повинні вірити, щоб успішно поводитись серед наших думок і діл. Зпоміж своїх думок, понять людина назвала правдивими ті, які виявили свою корисність і практичність. Се первісне й основне розуміння правди... Те поняття правдиве, яке можемо собі присвоїти, яким можемо користуватись. Наше розуміння світа, наші думки про світ, се витвори нашої фізично-психічної організації, яка ніколи не відбиває світа механічно. Инакше виглядає образ світа в очах комах, инакше під острим зором орла, инакше під слабим поглядом риби. Об'єктивно не відбивається світ ні в однім організмі. А проте матеріал наших вражень, хоча й суб'єктивно перетворений, служить нам за провідника в нашій діяльності. Він дає нам змогу поводитись правильно, се-б то корисно для себе. Таку саму службу несуть в кожному типові животної інші образи світа, инакші ніж наш. З цього висновок: вартість різних понять зовсім не залежить від їх внутрішнього змісту, від того, чи той зміст сходиться з об'єктивним існуванням; вона залежить від того, до яких наслідків ведуть поняття. Людина підтримує своє життя за допомогою своїх правдивих понять, а шкодить хибними. Отже ті

“правдиві” образи не тому користні, що правдиві, а ми називаємо їх правдивими за те, що вони ведуть нас до користних нам наслідків. Віками людська суспільність вибирала із своїх понять ті, що справджувались, — і вони стали в нашій уяві правдивими. Таким чином поняття й думки, яких придатність і користність випробована й визнана суспільністю, звать ся правдивими.

В праці, в боротьбі, збирає собі людство правди. Не всі правди тривкі. Величезна їх більшість змінюється. Ми самі творимо правди. Само поняття правди, — то не що інше, як абстракція від багатьох пережитих правд. Одна велика, абсолютна, справді вічна правда — такий самий абстракт, як поняття справедливості, краси, здоровля. Є тільки гарні твори штуки, явища природи, здорові люди і т. и., але абсолютного здоровля, краси нема. Так само є різні окремі правди, але абсолютної правди немає. Людина творить правди; правди ті справджують ся в житю, впливають на жите, приносять йому користи й шкоди, то-б то правди про людські громадянські порядки, про суспільний люд, про політичний уклад, відбивають ся на громадським, національним, політичним житю — користо або некористо.

Отже залежно від того, що вище наведено, ми часто в житю, міркуючи про моральність людини, мусимо складати моральний присуд не відповідно дійсним принципам моралі, а відповідно лиш тому, на скільки людина виконує в данім разі сучасні, особливо місцеві моральні норми суспільства, зміст яких часом може й суперечить принципам дійсної, об'єктивної моралі.

Звичайно людину вважають неморальною не через те, що її вчинки шкодять родови (сього в більшості кожда людина ї не збагне), а через те, що її вчинки не відповідають сучасним моральним нормам суспільства, сучасному погляду на правду, на користь родови. Так в свій час вважалось неморальним ухилення від кривавої пімсти, бо се ухилене не відповідало моральній нормі того часу, не відповідало тому громадянському розуміню родового добробуту, яке тоді існувало.

Моральне те, що виправдуєть ся бажанем добра людям.

Людину вважають моральною звичайно тоді, коли вона виконує (щиро віруючи в їх необхідність) ті норми, яких тримаєть ся сучасне їй громадянство і з якими вона особисто погоджуєть ся, се-б то, які вона сама вважає правдивими і потрібними. Коли-ж людина не згоджуєть ся принципіально з сучасними нормами, виконує їх лиш за-ради особистої користі, то таку людину вважають неморальною. Також вважають неморальною і ту людину, яка висловлює одні моральні принципи, одні думки та погляди, а поводить ся відповідно другим: — “поганий дзигар, що одно показує, а друге бє”, — каже народна приказка. Одним словом, всяка справа що разу набираєть ся моральности, одержує від моралі виправдання тоді, коли мотивуєть ся бажанем добра людям. Є ніде не писаний, але скрізь добре відомий закон, що коли, наприклад, школяр краде у мами сніданок за-для товариша, коли бреше вчителєви, визволяючи товариша з біди, коли вояка ламає присягу побідникови, щоб пімститись на нїм за кривди свого народу, то навіть суспільство, як не цілком, то в більшості прощає таким винуватцям. І прощати дозволяє громадянству сама чиста, сама щира мораль, бо подібні вчинки мають своїм мотивом бажання добра людям. Досить згадать хоч би історію Брута. Більша половина провини його падає вже сама собою через те, що ним кермувало щире бажанє добра своєму народови.

Так і в кожній справі. Де хоч трохи вона мотивуєть ся бажанем добра людям, там, в міру того, скільки є в ній сього бажання, вона стає морально-чистою.

“Хто чого не знає, тому то Бог прощає” (народ. пр.).

Ми бачимо, що немає певної межі, яка поділяла-б моральне від неморального. Ся межа дуже часто міняє своє місце. Через те Сутерлянд, напр., каже, що на його думку виходить, буцім то людина вчиняє тільки тоді неморально, коли в душі своїй та розумі своєю власною моралю вирішить, що треба так то зробити, а зробить зовсім инакше, не відповідно тому, що попереду вирішила морально, а відповідно тому, що їй особисто користніще.

Проф. А. Герцен каже, що “моральність поодинокі людини лежить в тім, щоб вона всюди, кожного часу і за всяку ціну, чинила відповідно до своїх внутрішніх переконань, поступала так, як їй наказує совість: се можеш робити, того ні; се є “добре”, а то “зле”. Одним словом, людина вчиняє морально тоді, коли свідомо робить так, як сього вимагають від неї її погляди на добробут роду, на мораль, як сього вимагає її власне моральне вчуття. Більшого вимагати від людини не можна, бо вона не має змоги все знати і зо всім рахуватись. Примусить же людину знати погляди всіх інших людей на мораль і без помилки вирішить, який саме з них правдивий, неможливо, бо се по-над її сили. Того то кожду людину вважають цілком самостійною в моральнім питанню, і моральною її вважають уже в тім разі, коли вона свідомо вчиняє так, як того вимагає її власна мораль, то-б то коли чесно користується своїм моральним почутем та міркованєм, бо неморальність і міститься тільки в ухиленю від власної, а не чужої моралі.

Тай самий факт, як наприклад, вільні полові зносини, або, скажемо, необачне відношене до чужої власности — каже Кавцький — може бути в однім місті неморальним (в суспільстві, яке визнає необхідним моногамію та святість власности), а в другім цілком моральним (в суспільстві, яке не має приватної власности на жінок та ще інші де-які річи потреби).

Словом, людина робить тоді морально, коли робить так, як їй здається найкращим для загального добробуту людства. Хоч може людина й помиляється, може робота її лиш шкодить людям, але доти, доки вона не розуміє, що шкодить, вона робить морально.

От із наведеного й видно, що розуміє, понятє про моральність та неморальність не є щось абсолютне, а щось дуже хитке. Через те “абсолютною моральністю можна вважати хіба лиш відсутність тих соціяльних інстинктів (кохання в дітях, в подружю, в суспільстві) та тих чеснот, які людина відібрала в спадщину від тварей”.

Се-б то, абсолютно неморальною людиною буде хіба та, яка не має кохання в дітях, в подружю та в суспільстві; та людина, яка сліпо дбає лиш про свій шлунок; яка знає, що її вчин-

ки шкодять людям більше, ніж дають їй особистих радощів, і все таки робить по своєму.

Крім того, що люди не завжди однаково розуміють і неоднаково зясовують моральну вартість всякого мотиву, люди, навіть в тих випадках, в яких всі однаково розуміють ся, не довго стоять на однім погляді. Моральні розуміння, моральні правила, закони, навіть ті, що більше вважаються правдивими, не стоять на одній фазі, а міняють ся.

Моральні норми міняють ся: — а) покривдженими старою моралю, б) тими, у кого сила є, в) людьми правди і науки.

Для того, щоб змінити моральне розуміння, змінить яку небудь моральну норму, треба, щоб попереду хто небудь один помітив, як той же самий інтерес родини, людности можна задовольнити иншим, лекшим засобом з меншою шкодою. Своім спостереженням він поділить ся з другими, його думка пошириться ся, перевіриться ся і, коли на його бік схилить ся більшість родини, людности, більшість не числом, а пануючою силою (владою, правдою чи наукою), то тоді та думка набере собі права громадянства і випхне собою стару норму, старе розуміння моралі.

Діється се досить помалу і потребує великої сили праці й жертв: “велике дерево поволи росте”. Досить пригадати собі історію знесення кріпацтва, щоб переконатись, як то трудно змінити моральний світогляд. Не зважаючи на те, що велика більшість високоосвічених людей того часу вважали кріпацтво паскудством, варварством, — все таки було багато й таких людей, які щиро думали, що зламане кріпацтва — то найвища неморальність, бо щиро вірили, що як його зламать, то разом з ним неминуче розпадеться ся й держава, суспільство. Ми вже й не кажемо про тих, кому ся зміна моральної норми цілком була особисто не корисна, як, напр., поміщикам, дідичам. З ними треба було провадити найострійшу боротьбу.

Піонерами переміни моральних норм звичайно бувають або люди особливо талановиті, широко розвинені та високогуманні, або ті, від кого та чи инша норма вимагає найбільшої жертви. Через те, що існуюча норма дуже їх гнітить, вони ви-

шукують іншу, яка-б так само задовольняла інтереси родини, але, разом з тим, не давила-б так їх особисто. Люди, що терплять несправедливість, образу, кривду, завдяки існуючій нормі, піклують ся про те, щоб громадянство (власне кажучи, щасливіщі особи) не забувало й їхніх інтересів, інтересів людей покривджених. Почуваючи на собі гніт моральної норми, вони вказують на се другим і не допускають несправедливості поширитись так, щоб більшість стала покривдженою, а незначна меншість користувалась щастем життя. Одні свідомо, другі несвідомо не допускають, щоб щаслива меншість гнітила більшість і сим погіршувала добробут роду.

Правда, буває й так, що піонерами переміни моральних норм стають пануючі класи людности. Се тоді, коли вони бачать, що стара норма погано обороняє їхні інтереси. Почуваючи в собі силу, вони примушують людність вживати ту норму, яка їм подобається. В людськiм житю так здебільшого й трапляється. Хто має силу, той встановляє свої моральні норми для інших.

Само собою зрозуміле, що сьому моральному панованню незначної меншости перечить сама природа, бо коли більшість роду пригнічена (до речі, моральний гніт буває тільки там як санкція, де є вже гніт економічний), то рід буде не розвиватись, а регресувати, погіршуватись.

Не треба забувати й загального людського поступу. Драгоманів каже: “науковий поступ і тісно звязаний з ним поступ в умілостях — у письменстві, в малярстві, різьбярстві, будівництві, музиці — переміняють на ліпше і духовну природу людську. Де далі, все більшає таких людей, що ставлять завданєм свого життя дійти правди або зробити щось прекрасне, і ладні навіть бідувати, щоб тільки дійти до своєї мети. Про таких людей кажуть, що вони живуть головою, а не самим шлунком, і, очевидно, що такі люде вищі від звичайних і що вони своїми творами підносять і весь загал людей на висоту по-над старе жите, близьке до звірячого. Науки і умілости, звичка думати про правду і почувати прекарсне, роблять людей делікатніщими, добріщими, справедливіщими, примушують їх думати не тільки про себе самих, а й про інших; виробляють

поступ звичаїв і норовів людських — поступ громадської справедливості. Де далі, то все більшає людей, що ладні сами терпіти, аби завести справедливість у громаді та й іншими способами поліпшити долю других, і до того вони не жадають собі за те ніякої заплати ні на сім, ні на тім світі. Почитаймо книжки і газети, погляньмо кругом себе, і ми побачимо чимало навіть панських і богацьких синів та дочок, що могли-б жити в роскошах, коли-б думали тільки про себе, але котрі часто бідують і терплять через те, що думають про скривджених і бідних, працюють для їх просвіти, борються, щоб побільшити права їх і таке інше. Се все зветься поступом людності в самій людській натурі. Сей поступ доводить до поступу в відносинах між народами та в порядках громадських і державних”.

Моральні норми мають силу лиш доти, доки відповідають умовам економічного життя.

Кавцький каже, що “моральні норми міняють ся разом з суспільством. Але вони міняють ся безперестану, а в такій же мірі, на такий же шталт, як і суспільні погляди. Вони переходять в людський звичай і через те визнають ся нормами абсолютної моралі. Раз вкорінившись в жите суспільства, ставши звичаєм, вони часом і довго існують самостійно, тим часом як прогрес та зміна суспільних потреб ідуть вперед своїм шляхом”.

Добрий вплив на відносини суспільства моральні норми мають лиш до того часу, поки вони відповідають вимогам суспільних потреб. Коли-ж вони зостаріють ся, існуючи самостійно, не набираючи свіжої живої сили з наново складених умов життя та потреб, відповідно принципам моралі, то тоді вони виходять за межі дійсного життя і існують тільки в теорії. Тоді вже вони не допомагають розвитку родового добробуту.

“Як тільки моральні тезиси набирають самоістнуючої форми, — каже далі Кавцький, — то вони вже перестають бути елементами прогресу суспільства. Вони каменіють, стають консервативним елементом, перешкодою для прогресу. В суспіль-

стві людей такі (мертві) моральні норми обертають ся в засоби нестерпучого гнету над суспільним житєм”.

Через се саме повинно завше доглядатись, чи сучасні моральні норми відповідають своїй ролі і, “як є з чого нове будувати, тоді треба старе руйнувати”. Розум людини і суспільства мусить завше стояти на варті. Як тільки яка норма зостарієть ся, розум повинен зараз викидати її геть, встановляючи натомісць другу, відповідну сучасному становищу суспільства, яка краще задовольняла-б головний принцип моралі — піклування про збережене та культурний поступ людства.

XIV.

МОРАЛЬ У ВЗАЄМОВІДНОСИНАХ ОКРЕМОЇ ОСОБИ І СУСПІЛЬСТВА.

Особа жертвує громаді, але й громада часами мусить
жертвувати особі.

”Як на силу ти багатий, —
Не еднай ся ти з гуртом:

Буде силу він спиняти, —
Сам іди своїм шляхом.”

(Грінченко).

”Друзі кохані! У нас хай пишає
Вільно і думка, і віра:
Там упокою людина зазнає
Тільки, де воля є щира..

Друзі кохані! ми будемо жити
В спілці із людьми-братами:
Ми бо великої людськості діти,
Згода хай буде між нами!”

(Грінченко).

”Людина я... І мушу червоніти
Із сорому, що маю звать ся так!..
Колиб я міг зректись імя страшного,
Тодіб здолав мовчати й не клясти,
Але клену!... клену людей устами
І розумом, і серцем, і усім,
Що є в мене живе і розуміє,
За пекло те, що з раю люд зробив!
Клену за кров святу Джордана Бруно,
За кайдани, що їх носив Спартак,
За вирвану з рук у поета ліру,

За плач тяжкий у Римі матерів,
І за тюрму, де мучив ся Пеліко,
За огнище, де вмарла Жанна д'Арк!
Клену за все, що чистотою сяло
І що у бруд змогли ви затоптати,
За все ясне, що в темряві втопили,
За всю красу, що смітям занесли,
За вільне все, що скованим зробили,
За висоту, що геть зіпхнули вниз,
За розум, що ви скорили дурням,
За всю любов, що вбила люта злість.”

(Грінченко).

Визначаючи яскравіше вимагання моралі, мусимо сказати, що вона дбає про добробут окремої особи доти, доки се не

шкодить другим особам, або громадянству, бо метою своєю вона має завше піклування про доскональність загально-людського роду.

Але повинно зауважити, що часом добробут окремої особи для роду має більше ваги, ніж добробут якої небудь громади. Тому часом мораль вимагає жертвувати інтересами громадянства на користь окремої особи. Се буває тоді, коли ми маємо діло з генієм, з талановитою особою. Тут громада мусить зрікатись своїх інтересів на користь особи. І це буде по правді, бо геній один має спромогу зробити більше користи загально-людському роду, ніж ціла громада звичайних осіб. Тим то особистий інтерес генія для загально-людського роду вартіщий інтересів якої небудь громади звичайних людей, бо задоволення сих інтересів дає генієви спромогу утворювати такі користі для вселюдства, яких і ціла громада не утворить. Через те, чим далі, тим більше і окремі громади, і держави, і навіть спілки держав зрікаються де-яких власних інтересів на користь особи генія. Се, напр., помітно було почасти і на відносинах російської держави од особи Л. Толстого, ще за його життя. За такі думки про державу, які висловлював Л. Толстой, звичайну людину держава покарала-б зразу. А Толстому змовчувала. До сього її примушувала мораль всесвітнього людства, якому геній Толстого утворював такі коштовности, яких не утворювала жадна держава.

Хто працює на користь вселюдности, той підлягає моральному суду не одного народу, племена, або держави, а суду загально-людської моралі, яка загально-людський добробут вважає вартіщим, ніж добробут окремих народів, племен, держав.

Крім того, є взагалі у людей і такі особисті поривання, які безумовно вартіщі де-яких громадянських, і суспільство не має права їх ігнорувати або пригнічувати, бо як вони згинуть, то згине й суспільство. Всі, наприклад, спілки, громади для міцнішого свого існування потребують знищення всяких суперечок між своїми членами, але таке знищення може звести культурний поступ людей на-нівець. Отже в таких випадках не слід потурати лиш вимогам громадянства.

Крживицькій каже: “моральні норми, сі норми, що стоять на варті суспільних відносин, уже в передісторичні часи відхиляють ся від родової етики... На їхній зміст рішуче впливають не тільки інтереси роду, але ще й другі фактори, які беруть на увагу вимагання повноти індивідуального життя. Інтереси роду викликали до життя відвагу, силу почуття кохання й інші зявища, як засоби, що ведуть до головної мети; всі сі риси (навіть на рівні культурного розвитку найнижчих дикунів) починають набирати собі ваги і вартости, як самостійні житьові ціли. Вони викликають поважане до себе, культивують ся і нарешті існують оточені шанованем на честь повноти особистого життя, яке, таким чином, одержує на се санкцію суспільства. Всяке-ж пригнічуване сеї повноти, наскільки вище наведений розмах особистого життя не шкодить другим особам, починає вважатись несправедливістю, то-б то вчинком неморальним”. Через те кожда окрема особа має право вимагати, щоб громада не перешкоджала їй розвивати такі особливости, хоч вони може в сей час громаді й шкодять, бо остаточно вони все таки дадуть користь родови.

Таким чином, мораль вимагає, щоб та окрема особа підхияляла свої інтереси громадянським, та щоб громадянство підхияляло свої інтереси інтересам особи, залежно від того, чиї інтереси користніщі загально-людству, задоволення чиїх інтересів дасть більше щастя людям. Тут повинна бути жертва вищому пориванню, вищому добробуту; жертва тому, що піднімає особу та суспільство на ідеальну височінь людської вартости, на найвищий щабель людського ідеалу щастя. Сей же ідеал моралі, мовляв Геккель, містить ся “в натуральній рівновазі альтруїзму з егоїзмом”, а не в панованню альтруїзма над егоїзмом, або навпаки.

Завдання громаді — помагати особам.

До сього часу багато людей думало й думає, що людський рід наближаєть ся до ідеалу тільки дякуючи культурному поступу суспільства. Думають, що особа має спромогу розвинутись лиш під доглядом і кермованем суспільства. Через те й інтереси суспільства завше ставились в історії вище інтере-

сів окремих осіб; вони були фетішом для членів суспільства. Окремі особи повинні були тільки шанувати вимоги суспільства і цілком придавлювати в собі ті поривання, які суспільство вважало для себе зайвими і про які само подбати не бажало.

Правда, людина без суспільства мало що спроможна осягнути. Та річ в тім, що занадто вже часом прибільшували й прибільшують значіння суспільства. Часто навіть намагають суцільно особисті справи підвести під суспільні норми. Суспільство, таким чином, втручається в межі самотійности окремої особи і намагається переіначити їх на свій пад.

Між иншим, історія морального інстинкту у тварей та спостереження над природою показують що окрема особа не тільки має право, а й повинна жити і сама для себе, самотійно. Історія доводить, що не особа існує для суспільства, а суспільство склалося й складається завдяки бажанням і потребам особи. Особа склала суспільство на свою користь. Природа навернула окремі особи скласти суспільство, щоб вони (особи) мали спромогу ліпше задовольняти свої особисті бажання, краще користувались з життя, скоріще осягнули своє особисте щастя. Природа дбає про родовий добробут для того, щоб кожда окрема особа цього роду мала більше спромоги задовольнитись життям. Завдане суспільства полягає в тім, щоб помагати особі в боротьбі за існування, помагати в осягненню культури, культурних винаходів, помагати осягненню особистого щастя в життю.

Але людина ще в давні часи, коли була мало розвинена, через свою короткозорість та тогочасну безсилість, дуже захопилася суспільством і віддала під його догляд та орудування і такі навіть справи, які суспільству й зовсім не слід було давати. Людина допустилась до того, що суспільство загарбало всі її справи в свої руки, і стало ігнорувати її індивідуальне життя, забувати її особисті інтереси. Таким чином, суспільство перестало дбати про осягнене своєї головної мети — всестороннього піклування про збережене та добробут роду, а в тім і про особисте щастя всього людства.

Ми вже знаємо, з якою метою склалося суспільство тварей. Так само і з тою-ж метою склалися й людські громади: щоб

краще задовольняти особисті потреби людей гуртом та щоб ліпше боротись з житєм, з тими тяжкими його умовами, які змінити окрема особа не має сили.

Правда, зрозуміло й те, що суспільство не має сили задовольняти всі особисті потреби кожної людини. Та сього від нього і не вимагається. Воно повинно лиш вибирати й задовольняти загальніші потреби, такі потреби, які відчуває багато окремих осіб. Отже в такому разі воно мусить жертвувати лиш інтересами меншости на користь більшости, меншість же мусить скоритись, приймаючи те, що надає їй більшість суспільства, може й по mimo її бажання.

Все повинно складатись до того, щоб більшість, наче-б то жертвуючи на користь суспільству, як якійсь сторонній інституції, на ділі жертвувала сама собі, задовольняла свої особисті бажання, які на сей раз у всій більшости однакові. Меншість же, як що їй не користо відокремитись від такої більшости, мусить зрікатись власних інтересів на користь більшости, або задовольняти їх власними лиш силами, з тою умовою, щоб се не шкодило більшости. Виходить, що те, що окремі особи жертвують суспільству, як окремій інституції, повинно повертатись на задоволене окремих же осіб. Таким чином, окремі особи задовольнятимуть самих же себе, але через суспільство.

Суспільство не має права кермувати окремими особами скрізь, як воно захоче. Воно має право кермувати ними там, де йому се окремі особи, з яких воно складається, дозволяють. На стосунки суспільства з особою повинно дивитись як на вільну умову. Кожда особа, пристаючи до суспільства, набирає однакового з другими особами права вимагати собі від суспільства деякої особистої користи, а натомість надає суспільству однакове з другими особами право користуватись нею теж в де-яких межах. Суспільство-ж, приймаючи до себе особу, повинно добре розуміти сю умову і кермуватись нею правдиво, бо сього вимагає добробут роду, якому однаково користо не шкодити ні окремій особі, ні громаді, бо кожда окрема людина, крім загально-родової вартости, має ще вартість, як і самоціль. Вриваючись же в особисті межі життя

людини та перешкоджаючи їй самостійно розвиватись, користуючись людиною тільки як засобом і не поважаючи в ній саомету, — суспільство скидає з неї людську вартість і ставить людину на рівень тварі, на рівень живої клітки в організмі. А се безумовно шкодить як особистому, так і родовому культурному поступу людности, бо де нема особистого поступу, там нема і родового; де нема щастя окремих осіб, там нема й родового щастя.

Ото-ж то й треба, щоб суспільство не забувало своєї ролі, не забувало, що як все до нього від осіб надходить, так все від нього до осіб на їх же користь і повинно розходитись. Суспільство повинно пам'ятати, що його обов'язок лиш передавати. Суспільство існує не само для себе, як самоціль, а лиш на користь окремих осіб. Тим часом, кожда окрема особа існує сама для себе, як саомета. Окрема особа може існувати і без суспільства. То вже друга річ, як вона існуватиме і чи довго. Але суспільство без окремих осіб не можна собі навіть уявити.

Головний інстинкт родового добробуту дбає не про суспільство, а про осягнене щастя кожній окремій людині, про осягнене щастя всіх окремих людей. Сей інстинкт є не що инше, як пориване окремої особи задовольнити своє особисте бажане. Суспільство-ж тільки відбиває в собі те бажане, помагаючи особі здійснити його.

Сучасне суспільство забуває своє завдане і сим шкодить моралі.

Та “сучасне суспільство, — мовляв Вольтман, — на жаль спустило ся майже до житя тіла; на жаль, особи стали жити, як клітки, а різні стани та верстви громадянства, як органи; на жаль, в сучаснім суспільстві існують клітки і органи, які майже тільки розкошують, і існують другі, які тільки працюють; на жаль, наука стала справою окремих верств громадянства, так що одні думають, розвивають ся, а другі пропадають в темряві; на жаль, право кермувати житем опинило ся в руках меншости, більшість же не має ніякого впливу на склад суспільного житя”.

**“Доти чоловік добрий, доки його десятником не настановлено”
(нар. пр.).**

В життю ми бачимо, що й суспільство, і окремі особи помилково ухиляють ся від схеми тих відносин між ними, яких би треба було. Часто гурток окремих осіб, що стоять на чолі виконавчих інституцій суспільства, або просто пануюча верства громадянства свавільно беруть на себе завдане утворити, виявити думки всього суспільства. Сі люди, завдяки своєму панованню, часом мимохіть свої особисті думки та особисті думки близьких їм людей сплітають з думкою всього громадянства. Вони тоді забувають, що “посел, як осел: що покладуть те й несе”, — і свої особисті погляди та інтереси щиро вважають за громадські інтереси, а своє власне бажане вносять в жите, як громадське вимагане. Виконавці волі громадянства, завдяки тому, що в їхніх руках збираєть ся все те, чого окремі особи зрікають ся на користь громади і що припо-ручують їм розділити проміж всіма членами громади, почув-ваючи себе верховодами, часто помиляють ся і щиро ставлять свої особисті інтереси на високість громадських та відповідно сьому вимагають такого-ж і відношення до них, як до громадських.

Ще частійше буває, що виконавці громадської волі або пануючі верстви впливають ся своїм всемогутнім становищем і зловживають ним, особливо коли се люди хижої натури: як всім відомо, натура хижака вже така, що він не має сили жити в громадї, підхиляючись її вимаганням: “той ласий панувати, хто не звик правди поважати”. Через те, коли на чолі суспільства стоять хижаки, то вони ламають закони моралі, складені громадою, а замість їх встановляють, як міру моралі, своє бажане. Підхилятись же йому примушують і силою. Можна зрозуміти, яка то вартість таких моральних норм. Се тим гірше, що, звичайно, в таких випадках, хто встановляє сі норми, сам же перший їх не слухає.

Все се в життю веде до того, що на чий бік переходить сила, на того бік схиляють ся й сучасні суспільні норми моралі: “чия сила, того й воля”. Дужий вдушує свої погляди на мо-

раль слабшому, чи то запевненем чи фізичною силою. Хоч така мораль стоїть далеко від справжньої, — бо та жадного насильства не переносить, але в дійсному життю вона найбільше панує.

Кращим оборонцем моральної чистоти могла-б бути релігія, бо вона має дуже близькі стосунки до правдивої моралі, але... Шевченко в поемі “Іван Гус” прекрасно малює, як, наприклад, Римська церков допомагала моралі: —

Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить,
А на апостольськiм престолі
Чернець годований сидить,
Людскою кровію торгує
І рай у найми оддає.
О, Боже! Суд твій правий всеу,
І всеу Царствіє Твоє!
Розбійники, людоді
Правду поборони,
Осміяли Твою славу
І силу і волю...
Розбійники, кати в тіях
Все потопили, все взяли,
Мов у Московії татари.

І пам, сліпим передали
Свої догмати. Кров пожари,
Всі зла на світі, війни, чвари,
Пекельних мук безкрайї ряд
І повен Рим байстрят —
От їх догмати і їх слава!
То явна слава... а тепер
Святим положено конклавом:
Хто без святої булли вмер, —
У пекло просто! Хто-ж заплатить
За буллу вдвое, — ріж хоч брата
Окриме папи і ченця
І в рай іди кінець — кінцем!
У злодія вже злодій краде,
Та ще й у церкві...

Тому й не дивно, що Менгер каже: “скрізь в христіянстві проповідувалась відносно ближнього мораль, яка пригоди-лась би тільки для святих, а на ділі панувала й панує така дійсність, якою завше могли-б задовольнятись навіть самі хижі люди”.

Мораль, зґрунтована лиш на силі, не є мораль, а неморальність, бо вона дбає лиш про інтереси пануючого класу, або пануючої особи чи гуртка або держави, тоді як дійсна мораль має своїм завданєм одночасно допомагати в осягненню щастя всім людям, як в особистім, так і в громадськiм життю. Але перша панує в більшості й зараз в дійснiм життю, а справжня мораль пануватиме в дійснiм життю лиш там, де буде розумний склад громадянських відносин, і пануватиме лиш тоді, коли інтереси окремих осіб ітимуть поруч з інтересами громади, коли діяльність окремих осіб на власну користь буде разом з тим і діяльністю на користь громадянству, а також, коли кожда людина, слухаючись громадянських законів, не муситиме сим кривдити себе особисто.

Де громада — там мусить бути мораль.

Ніяка громада не може істнувати без моралі. Як би не було моралі, то не було-б ні великих громад, ні маленьких гуртів; одним словом, не було-б ніяких спілок людей. Які-б едатні не були закони суспільства (громадські, товариські), які-б мудрі або суворі не були закони державні, але як би всі особи були розпустні, як би в жадної людини не було моральної вдачі, то всі спілки пороспадались би. Ніякі зверхні закони не мають такої сили завше застерегати людину перед вчинками, яку має мораль, ніякі закони не мають такого впливу на людину, як закони моралі. Ми не можемо навіть уявити собі спілку з цілком неморальних членів, яка-б проістнувала хоч одну добу. В першу-ж ніч такі спілчане пересварять ся, перебють ся і розбіжать ся. Тільки коханє в людях має силу примусити людей жити в злагоді, тільки альтруїзм звязує окремих людей в одне ціле та сприяє поступу суспільних поривань. Через те нема ні жадної спілки, ні жадного гуртка людей, де-б не було моралі.

Немає моралі там, де нема громади.

Тільки там, де немає громади, де немає спілки, там, де людина живе самотно не маючи ніякогісенького звязку з другими людьми, там лише мораль може й не бути.

Де які вчені і справді кажуть, що там таки й немає ніякої моралі. Уявіть ви собі, напр. людину, що живе на пустельнім безлюднім острові. Чи можна від неї ждати, щоб вона дбала про відвічні інтереси роду, який на сей раз весь вміщаєть ся в її-ж особі тай перестане істнувать разом же з нею? Чи може ся людина побоїть ся порушити інтереси тих других людей, які може-то колись зайдуть ще на сей острів? Ми так думаємо, що у неї майже ніякої гадки не буде рахуватись з такими думками. Така одинока людина, що хоче, те й робить, і ніколи не звертаєть ся до морального присуду в своїх вчинках. Вона міркує лиш про те, щоб се було для неї корисно на ту хвилину, в яку вона бажає скористуватись тим чи иншим. Ввижаєть ся їй кращим довго жити, буде піклувать ся про се; ввижаєть ся кращим згоріти палким житєм — не буде.

Весь рід такої людини містить ся, як вже казано, тільки в одній особі. Таким чином, і особа і рід зливаються тут в однім особистім “я”. Вимагання роду стають разом з тим вимаганням особи, так що жертвоване інтересами особи на користь родови по той бік “я”, або навпаки, тут ніколи не буває. Тут немає думки, турботи про других людей, нема альтруїзму. А де немає альтруїзму, там немає моралі. Вчинки такої людини не можна вважати за моральні або неморальні. Вони взагалі не підлягають доглядові моралі через те, що не мають в собі тих мотивів, над якими оперує мораль. Тут нема суперечок меж інтересами одної особи з інтересами роду по той бік “я” сеї особи, немає суперечки егоїзму з альтруїзмом.

XV.

СПРОБА СКЛАСТИ ДЕ-ЯКІ МОРАЛЬНІ НОРМИ НА ПІДСТАВІ ТОГО, ЩО СКАЗАНО ПРО МОРАЛЬ.

”Не гордуй ти житєм молодим,
Не журись безнадійно над ним,
Не кажи, що не вмієш робити
Тим, що досі робить не могла;
Не кажи, що не хочеш ти жити,
Що радіючи в яму-б лягла:
Несиш сили в душі молодії, —
Не зрікай ся завчасно надії!
І покинь ти даремний страх.
Он розліг ся широкий твій шлях.
Ні, жите ще твоє не минулось,
Почало ся воно, молоде,
Ти недавно до нього прочулась,
І воно тебе тільки ще жде:
Сором силу в душі своїй мати
І на працю її не віддати!

І не думай про те ні на мить,
Що не зможеш нічого зробити;
Коли палко і щиро кохаєш
Ти убогий і рідний свій люд, —
То певже ти ще досі не знаєш,
Що любов може гори звернуть?
Ні, хто щиро уміє любити,
Може безліч між людьми зробити!
Не гордуй же житєм молодим,
Не сумуй безнадійно над ним.
І початки святої надії
Ти зневірем тяжким не дави!
Вір у сили свої молодії
І весела й щаслива живи!
Алеж мусиш те щастє придбати
На роботі для рідної хати.“
(Грінченко).

Зо всього вище наведеного бачимо, що мораль є прирощена вдача людини — сприяти добробуту всієї людности. Вона складається з почуття (кохання до себе, до дітей, до дружини, до суспільства) та розсуду; правдивій діяльності їх допомагають свідомість та почуте обовязку, самоповага та принадність всього прекрасного. Межі розуміння моралі та її закони міняються залежно від умов життя, які так чи инакше впливають на розвиток почуття та розсуду. Що далі, то ча-

стіще інстинктивні закони моралі або ламають ся під впливом достеменних висновків розсуду, або полагоджують ся відповідно його вимогам, зґрунтованим на пильнім спостереженю життя природи та людей. Завдане моралі лежить в тім, щоб знищити суперечки між пориваннями почуття (інстинктів) та розсуду і між пориваннями окремої особи та інтересами суспільства; се-б то, знищити ті суперечки між егоїзмом (себелюбством) та альтруїзмом (коханєм других), які перешкоджають людині підвестись в царство того високого ідеалу загально-людського щастя в гармонії кохання до себе з коханєм до других, який так давно і так уперто кличе все людство до себе.

Спочатку сказано, що кожда людина жадає в житю щастя, ради нього живе. Кожда людина уявляє своє щастє по своєму і вживає особистих заходів аби його досягнути. Але ми знаємо, що щастє стає щастєм лиш тоді, коли здобувається моральними засобами. В противнім же разі сумліне завше гризе людину і не дає їй втішитись тими приємностями, які вона собі виробляє. Отже, бажаючи собі щасливого життя, ми мусимо рахуватись з моральними вимогами.

Не користуй ся чужою працею.

Коли людина користується чужою працею, то сим самим — 1) віднімає від других спроможність гармонічно розвиватись і 2) сама не розвивається, а стає паразитом, дармоїдом. І в тім і, в другім разі вона шкодить родови, бо добробут роду легше можна досягнути там де всі члени хоч трохи та однаково розвинені, ніж, там, де двоє-трое й занадто розвинені, а решта сидіє в темряві: там немає щастя, де люди не розуміють, не відчують душею поглядів, потреб одно другого, не стоять на рівні, а дивлять ся одно на другого або з гори вниз, або з низу в гору. Опріч того, хто на своє жите споживає чужу працю, той не розвиває своїх сил, бо “чужим добром не збогатієш”. Лиш самодіяльність, власна праця є найкращий засіб розвитку. Хто-ж сам не працює, той ніколи не пересвідчить ся, які саме стежки найближчі до щастя. Хоч часом він і натрапить випадково на правдиву стежку, то сам по ній не

ніде, бо взагалі не вмітиме ходити власними ногами та власними стежками, бо, як каже приказка: “хто не вміє заробить, той не вмітиме й пожити”.

Хто-ж не розвивається, той шкодить родови, бо культурний поступ роду залежить від культурного поступу його окремих членів. Отже, хто жиє чужою працею, шкодить родови й через те, що сам не розвивається, й через те, що від других відбирає спромогу розвиватись. Він не поступає вперед, а регресує і перешкоджає родови піднятись на вищий культурний ступінь.

Мораль-же вимагає, щоб кожна людина дбала про добробут роду. Отже й перше моральне завдання людини — працювати, працювати, щоб розвинути свої власні сили.

Не кривди нікого.

...”Добре жить
Тому, чия душа дума
Добро навчилась любити.”
(Шевченко).

Коли людина кривдить інтереси других людей, то 1) перешкоджає їм розвинути їхню власну вдачу, й 2) сама збивається з правдивої стежки до щастя. Щастє людини, як сказано, є задоволенє власних бажань та поривань. Найжагучіші з них прирождені інстинкти, як, наприклад, самозбереженє, розплodжуванє і т. и. Отже задоволенє сих інстинктів робить людину щасливою, а незадоволенє — нещасливою. Найліпше задовольнити інстинкти самозбереження та розплodжування можна лиш з ким небудь в спілці. Людина, пориваючись до щастя, завше мусить шукати помочі у других осіб. Щоб мати сю поміч, вона мусить не робити зла другим, бо коли вона його зробить, то другі люди їй теж нашкодять і сим самим не допустять до щастя: “як ти до людей, так люди до тебе”.

Щастє особи звязано з щастєм роду: як всі особи нещасливі, то й рід щастя не матиме. Природа вимагає від кожної людини дбати про щастє роду. Отже кожна особа й мусить, щоб не шкодить родови, жити в злагоді зо всіми, мусить не кривдити їх. Тому, як хочеш жити морально, то не роби людям кривди.

Горни ся до громади.

Але щоб осягнути щастє, людині мало не кривдити других людей. Треба ще й згуртуватись з ними, бо загальними силами скоріще можна осягнути своєї мети. В гурті людина має можливість краще оборонити себе і лишити по собі нащадків. Громада має спроможність ріжноманітними силами своїх членів вишукати правдиві стежки до щастя кожному свому членови, се-б то виробити такі умови відносин людини до самої себе й до других, які допоможуть і окремій особі осягнути щастя і не дозволять їй, осягаючи власного щастя, шкодити другим.

Громада має силу й спроможність найкраще дбати про щастє людей: вишукувати засоби боротьби за жите, доглядати, та виробляти такі умови економічного та духовного життя, серед яких людство найскоріще осягне щастє.

Таким чином, хто купчить ся в громаду, той сприяє осягненню щастя вселюдства, а се є мета моралі. Тому то гуртованє в спілки для громадського життя стає вимаганєм моралі. Хто-ж сього не робить, той вчиняє неморально.

Виховуй дітей.

З досвіду відомо, що навіть талановита з роду людина може зіпсуватись, коли її не виховано відповідно складу її натури. Навпаки, саму найзвичайнісеньку з роду людину добрим та відповідним вихованєм можна підняти на високий щабель культури. Часто людина бідує лиш через те, що змалку ніхто не звернув уваги на її вихованє, бо “чим горщик накіпить, тим і буде смердіти”. Тим то прямий обовязок батьків пильно виховувати своїх дітей. А як не всякий батько розуміє вагу вихованя і не всякий до сього здатний, не всякий про се дбає, то першим завданєм суспільства, як найвпливовішого керманичого людей, стає догляд за тим, щоб всі сучасні й майбутні його члени виховувались, як слід. На суспільство падає обовязок навчати людей жити по правді, падає обовязок виховувати своїх членів змалку в справедливім житю, по приказці: “нагинай гиляку, доки молода, бо старої не пригнеш”.

Розвивай в людях свідомість.

Виховане людей потрібне, щоб скоріще досягнути щастя (свого й загально-людського). Справжнього щастя, нікому не перешкоджаючи, може досягнути лиш людина розвинена бо лиш така людина сама без керманичого зуміє в кождім окремім випадку життя знайти правду. Отже першою метою виховання стає завдане розвинути людину. Щоб розвинути людину, потрібно змалку її привчати свідомо, самостійно і правдиво розмірковувати, розважати всі події життя і правдиво рахуватись з ними. Привчати людину до свідомости, самостійности та правдивого розуміння життя можна лиш в тім разі, коли сама вона має охоту, потяг до мірковання, до розвитку. Такий потяг, таку охоту можна їй легко прищепити розумним вихованєм.

Отже мораль і вимагає від батьків, вчителів та виховувачів прищеплювати своїм вихованцям охоту до розвитку.

Спостерігай жите.

Найкраще цього можна досягнути, коли не годувати дитину готовенькими висновками, а навертати її так, щоб вона сама робила висновки з спостережень над життям. Для цього потрібно кожду людину змалку привчати спостерігати жите; найкраще се можна зробити зацікавлюючи дитину всякими зявищами життя.

Стережись, щоб не подати поганого прикладу.

Найкращий співробітник виховання приклад. Народне прислів'є каже: "лучший приклад, ніж наука". Коли людина змалку бачить кругом себе лиш моральні вчинки, то мимохіть при звичаюєть ся до них. Се накладає на батьків та людей старших віком обов'язок завше поводитись морально, щоб не подати поганого прикладу дітям та людям малосвідомим, бо відомо, що "старі крутять ся, а молоді учать ся".

Учіте ся, брати мої,
Думайте, читайте —

І чужому навчаєтесь
Й свого не цурайтесь!"
(Шевченко).

Іди завше вперед.

Вихованє, спостереженє житя, розвиток людської вдачі — є фактори культурного поступу людини, який веде людство до щастя.

Отже кожда людина морально обовязана завше поступати вперед.

Розвивай в собі естетичне почутє.

Ми вже знаємо, що найбільшого щастя осягне людина морально розвинена. Знаємо й те, що моральний розвиток залежить від розвитку почутя та розсуду, а особливий вплив на них має принадність прекрасного. Прекрасне приваблює людину до гарних вчинків. Через се, виховуючи людину, розвиваючи її гармонічно, мусимо звертати особливу увагу на вихованє не тільки розуму, а й естетичного почутя.

Розвивай добрі почутя в людях.

Людина має почутя добрі і злі. У кожної людини як того, так і другого не однаково. Щоб удача людини була корисна й родові і її самій, треба розвинути в ній більше доброго почутя. Треба розвинути людину так, щоб вона сама почувала потребу, жаготу творити добро.

Нам відомо, що той орган людини стає міцніщим, який більше працює. Сей закон природи стосуєть ся й до почутя. Те почутє, що частіше розбужуєть ся, що частіше задовольняєть ся, скоріще й міцніє. Розбуджуючи частіше в людях добрі почутя, ми тим самим культивуємо їх. Отже й треба розумно користуватись афектами людини. Теорія афектів навчає нас, що одно почутє можна підмінити другим в тім разі, коли друге буде протилежне першому і дужче за нього. От і треба проти пасивних та злих афектів завше виставляти активні та добрі, хоч би й штучно прикрашуючи їх, ростовмачуючи їхню красу. Чим дужче розвинено в людині добрі почутя, тим користніще се для неї. А зважаючи на те, мовляв Вольтман, що “естетичні афекти складають найвищу сінтетичну силу людини в людськім житю”, зважаючи на те, що “естетичне задоволенє викликає з себе в пориваню до поступу ту об'єктивну

доскональність та суб'єктивне раювання, в яким ми повинні бачить безумовну мету людського існування” — ми мусимо естетичне виховане людського почуття поставити на найвищий степінь і вважати його необхідним моральним обов'язком кожної людини.

”Страшно впасти у кайдани, умірати в неволі,
А ще гірше спати, спати і спати на волі.”

(Шевченко).

Працєю над самоосвітою.

Суспільство не охоплює всіх меж життя людини. Є такі особисті межі, куди суспільство не тільки не вступає, а й не повинно вступати. Через те суспільство і не має спромоги виховати людину у всіх межах її вдачі. Через те бажане щастя часто накладає на людину обов'язок ще й самому піклуватись про свій розвиток, про свою свідомість: “чужого розуму вчи ся, тай свого не губи”.

Для того, щоб людина сама розвивалась, треба, щоб у неї завше існувало пориване до праці. Коли такого поривання немає, то людина спить, існує лиш на ті матеріяльні та духовні кошти, які їй дістали ся в спадщину від батьків; сама-ж нічого нового, свого, ні для себе, ні для родового добробуту не здобуває. А ми знаємо, що навіть звичайна буденна праця дає користні наслідки, бо збільшує родовий і особистий людський добробут. Як же від розвитку окремих осіб залежить добробут роду, то кожда окрема, морально розвинена особа повинна пориватись до розвитку, повинна ті сили, що дано їй природою, культивувати в собі, бо ті сили є, мовляв Вольтман — “жерело розвитку і поновлення всього скарбу почуття в нашій свідомості, і через се вони несуть всю духовну культуру в історії та в суспільстві”.

Щоб розум людини не заснув, вона мусить привчитись уявляти собі всякі зразки життя, мусить думати, міркувати, а сього можна досягнути, коли людина буде в рухові, коли вона працюватиме. Той, хто більше працює, той більше й міркує, а хто більше міркує, той стає розумнішим, а хто розумніший, той скоріще досягне щастя.

Рух і праця ведуть до розвитку. Чим більше людина працює розумом і тілом (розумієть ся не по-над-силу), тим більше їх розвиває, і стає користніщою, як для роду, так і для себе. Хто про розвиток свого розуму й тіла не дбає, той вчиняє неморально, бо шкодить і собі й родови. Таким чином, лїнощі, нехтованя працею фізичною й духовною є неморальність.

Завше шукай правду.

Найбільше людина осягне щастя, найбільше зробить користи родови, коли найліпше визнає правду життя, визнає, де саме і як треба поводитись і яких засобів вживати. Та не легко знайти не тільки життєву правду взагалі, а навіть для окремих випадків. Шукаючи щастя, людина повинна вишукувати сю правду для кожного свого вчинку. Найскоріше осягнуть правду можна тоді, коли її шукає не одна і не дві людини і не кожда особа з окрема для себе, а тоді, коли кожда людина, шукаючи її, не покладаєть ся тільки на свої сили, на своє розумінє, а обмірковує її разом з другими. Тільки тоді можна більш-менш упевнитись в правді якого небудь явища, вчинка, коли досвід багатьох осіб викликає однакоє розумінє правди сього вчинка, викликає однаковий на неї погляд. Тим-то кожда людина повинна вважати своїм моральним обовязком і особисте шуканє правди і поміч в сій справі другим.

Пізнавай сам себе.

Щоб коли небудь найти правду, спостерегти її в чім небудь, людина повинна найперше добре взнати свої сили, повинна знати, на яку працю їх вистарчить, бо коли візьме працю по-над силу, то не тільки правди не знайде, а ще більше зблудить ся. Тому то людина повинна добре знать свої хиби і вартости, свою вдачу. Сього можна осягнути лиш тоді, коли пильно і докладно спостерігає своє духовне та органічне життя. Хто сам себе не знає, той не може бути моральним. Скотина часто чинить морально, завдяки моральним інстинктам. Отже се ще не робить її моральною, бо в її вчинках бракує розумної свідомости, бракує розсуду. Розвиток же мораль-

ного розсуду, моральної свідомости не приходить з боку, а виникає з духовного складу людини, виникає з гармонічної праці її почуття та розсуду. Чим більше надавати праці почуттю та розуму, тим більше вони розвинуть ся. Тільки пильно доглядаючи прирощених сил своєї душі та розуму, можна широко розвинути в собі моральність, бо розвиток її залежить тільки від самої людини. Скільки не силуй людину до чого небудь, а коли вона сама того не хоче, то нічого й не зробиш. Суспільство, товариство тільки допомагають людині в моральнім розвитку, але без її згоди нічого не заподіють, бо самий вищий авторитет для свідомої людини — се авторитет власної свідомости, власного самопізнання, бо “кожда голова свій розум має”. Свідома людина, коли й визнає другу за авторитет собі, то лиш тоді, як її власний внутрішній авторитет дійшов до тієї-ж думки, яку виславлює друга людина; тоді, як її внутрішній авторитет з сим згожуєть ся. Насильно-ж примусити людину взяти собі за авторитет другу цілком неможливо; тому Вольтман каже: “Чоловіче, подумай про своє високе призначенє бути власним обвинуватцем і власним судцем”. Людина повинна знати всі свої хиби і вартости, бо “що то за господар, що свого доброго не глядить”. Кожда людина повинна добре знати й розуміти себе, бо найвище щастя, — щастя морально санкціоноване власним “я”, щастя духовного задоволення з повною самосвідомістю осягнення правди, з свідомістю, що вчинено так, як саме треба було, ні в чім не збочивши перед правдивою мораллю, перед своїм щирим почутем та розумінєм правди.

Таким чином, і шуканє правди, як особисто так і гуртом, і самопізнання, і пориваня до самосвідомости — є невідмінно моральні обовязки людини.

“Одному горлом вертає, а другий з голоду здиhaє” (нар. пр.).

Велика біда сучасному суспільству від ненормального поділу праці та капіталу, через що одним випадає занадто розкішне житє, а другим занадто злидене. Занадто-ж розкішне житє, як і занадто злидене, шкодить людському поступу. Дукарі не мають потреби ні в фізичній ні в розумовій праці, а

через те багато функцій їхнього тіла та розуму атрофірується. Часто доходить навіть до того, що такі баглаї гублять на собі людський вигляд і не мають спромоги ні уявляти ні жити так, як того природа вимагає. Відомий знавець історії Лякомб каже, що “історія богатих клясів усіх земель впевняє нас в тім, що баглайство — доля богатих людей — часто доводить до розпусти: хоч розпуста і не є неодмінний наслідок богатства, а викликається одним з його наслідків, бо можна собі уявити соціальну організацію, при якій матеріальна забезпеченість не завше існуватиме поруч з баглайством”.

З другого боку ненормальне поділене праці веде до того, що нужденні стани людности завше працюють в яким небудь одним напрямку. Часом все своє жите покладають вони на нудну, одноманітну працю яким небудь одним органом тіла. Така праця цілком не вимагає міркованя і не потребує розвитку других органів тіла, не потребує розвитку сил душі. Від такого нерозвитку розуму, від такого нерозвитку тіла, крім якого небудь одного органа, від такого вузкого та ще набокуватого життя, людина губить свою вартість людини, як саомети. Вартість її спадає до вартости якої небудь механічної сили, напр. пари, ричагів і т. и., особливо коли людина працює коло машин.

Все се шкодить людському розвитку, осягненню людського щастя. Виходить, що сучасна форма життя суспільства неморальна. Тому кожда людина повинна шукати засобів, при яких поділене праці, сей невідмінний фактор матеріальної культури, не тільки не перешкоджало-б духовній та органічній культурі, а навпаки — допомагало-б їм так, як і культурі економічній, бо мета суспільства в тім, щоб дати окремій людині спроможність і умови осягнення і перероблення свого людського існування в таким напрямку, який личить людині, бо мовляв Кавцький, — “людина живе в суспільстві для того, щоб там найти ковадло, на якому вона вже сама скує щастє”.

Люби, мій брате, край свій рідний,
Широкий, пишний, гарний край

Люби велику всю родину —
Убогий нарід рідний свій.

Бо він любови твоєї гідний,
Бо в нім лиш знайдеш щастя рай...
Люби і слово те рідненьке,
Що нелька вчила тя колісь...
Воно так звучне, так миленьке —
Люби його і ним гордись!

В останню жизні ще годину,
Чи в добрій долі, чи лихій!
Люби всім серцем і душею!
В любові ти ціль свою знайдеш,
Придбаєш другим щастя нею,
В любові спокійно ти спічнеш...
(Грабович).

"Тут перший свій я стрінув день
І на боротьбу я стану тут

В своїм ріднім краю."
(Ібсен).

"Ой тебе я козаченьку,
Як душу кохаю,

Але-ж вище є кохане —
До рідного краю."
(Грінченко).

З наведеного раніш нам видко, що а-ні жадна людина не має права сліпо перехоплювати все від другої, а мусить жити своїм розумом, бо лиш в ріжноманітних поглядах, в ріжноманітних засобах можна знайти правду життя. Чим більш числом стежок люди йтимуть до щастя, тим більше шансів на те, що серед тих стежок знайдесться правдива стежка. Коли-ж всі підуть одною, то легко може трафитись, що всі люди зблудять ся. Тому то кожда людина, крім того, що перехоплює у других, повинна розвивати й свої власні здібності, щоб через недогляд не поминути ані одної можливої стежки до щастя людства.

"Погана птиця, що своє гніздо паскудить" (нар. пр.).

Коли-ж людина зрікається своїх власних прирождених потягів, своїх власних органічно-психологічних потреб і натягає на себе чужу натуру, то сим самим знищує в собі ті сили, які могли би розвиватись самотньо, які внесли-б в громадянське життя те, чого інші не внесли й не внесуть. Людина, зрікаючись розвивати індивідуальні здібності самотньо, а направляючи їх по готовенькому вже шляху, тим самим позбавляє себе власної стежки до щастя і тим самим зменчує число стежок до щастя людства взагалі, а через те й зменшує шанси на відшукане правдивої стежки. Отже хто не розвивається самотньо, той вже шкодить людству в осягненню щастя, а така шкідливість є безумовно неморальність. Ще більше немораль-

но вчиняє той, хто примушує людину зрікатись власної вдачі і у всьому наслідувати другим, або примушує робити лиш так, як він робить.

Перешкода самобутньому розвитку людини є велика неморальність, але ще більша неморальність — то перешкода самобутньому розвитку цілої нації.

Нація для вселюдства має незрівняно більшу вартість, ніж окрема людина. Тому її розвиток, її стежки до щастя мусять бути безумовно власними й вільними.

Як окремі особи, бажаючи краще досягнути спільної всім мети, вільно гуртують ся в родини, спілки, племена, — так і нації, бажаючи найкраще подбати про щастя людства, повинні тільки вільно гуртуватись в спілки національні, бо лиш “згода дім будує, а незгода руйнує”.

Склад і розвиток кожної нації залежить від географічного міста та історичних умов. Природа та історія могутньо і безпосередньо впливають на розвиток нації. Окрема особа нації родить ся вже на світ Божий з де-якими здатностями культивуватись як раз так, як її нація культивується, ступати як раз тим культурним шляхом, яким вся нація її ступає. Тому, як би не стирати з людини ознаки її національності, вони все таки лишаються ся, бо переробити натуру людини, се-б то знищити природжену вдачу її, дуже трудно. Людина, переймаючи культуру не рідної нації, переймаючи культуру тої нації, яка виросла в інших географічно-історичних умовах, не може розвивати всі сили своєї душі й розуму, бо де-які сили її, викликані до життя чисто місцевими національними умовами, не знайдуть собі ніякого споживку в культурі чужій, а через те й заглухнуть. Щоб людина була широко й правдиво розвинена, вона мусить пройти неодмінно спершу культуру рідної нації (виховатись в рідній мові, знати рідну літературу, мистецтво, науку і т. и.), а потім набиратись всесвітної культури, переносючи її на рідний ґрунт... Ібсенів Бранд каже: “де родив ся, там мусить кожен принести плоди своєї праці... Міцніше й краще буде він рости прив'язаний до рідного ґрунту, як корінем дерево... Коли-ж не може він вітчизні послужить, то нехай краще поставить над собою хреста”...

Кожда нація має свою власну культуру, яка частиною складається з власного придбання, а частиною з позиченого у сусідських націй або у світової культури.

Коли дві нації сполучаються на жите вільно, то вони, рівняючи свої культурно-історичні здобутки, мають спромогу вільно вирішити, які з них кращі: власні чи сусідські. Кожда з них має спромогу невдатні власні замінити кращими сусідськими, а свої кращі поширити для вживання серед сусідської нації.

Така спілка користна і сим націям і всьому світові, бо й інші нації, приглядаючись до їхнього життя мають спромогу вибрати з нього користне для себе. Такий лад сприяє досягненню щастя вселюдства, отже він — моральний.

Коли-ж яка небудь нація зрікається власної культури, свого власного характеру і перехоплює все у других, а особливо коли перехоплює лиш у одної якої небудь нації обмірковуючи, що слід брать, а чого не слід, то се не тільки не дає користи ні їй ні вселюдству, а ще й шкодить. Їй шкодить тим, що забиває рідні, віками складені, здібности, а загальнолюдству тим, що позбавля орігінальної культури, яка могла-б дати нові стежки до щастя. Цілком справедливо, наприклад, каже Жаботинський: — “Як би була норвежська, маленька семи-мільйонна нація записала ся до Німців, то в підручнику німецької словесности нарахувало-б ся скількома йменнями більше, але за те — не було-б на світі того, цілком своєрідного, особливо гарного, і індивідуально цінного божого квіту, який зветь ся норвежською літературою”. Те, що говорить Жаботинський про мову, з таким самим правом можна сказати й про інші галузи культури.

Опріч всього наведеного, перехоплена культура завше менше користна, ніж своєрідна вже через те одно, що нація не має спромоги так добре пристосуватись до чужого, як до свого, бо се часто буває органічно неможливо.

Ще більше шкоди має та нація, яка користується чужою культурою з примусу. Дужчі нації мають звичай все своє вважати найкращим. Часто вони недобачають своєї ганджі, а чужої вартости. Пануючи над слабшими, вони завше вдушують в них і свою культуру, накидають їй власний характер; ку-

льтуру-ж слабших націй знищують, недобачаючи її користей. А тим часом, кожда найменча й найслабіша нація має такі, властиві лиш їй, здібности в утвореню загально-людського добробуту, яких ніяка друга вже не має. Знищуючи культуру слабшої, дужча нація віднімає у загальнолюдства ті користи, які воно мало-б від слабшої нації. Загальнолюдство, разом з знищенням культури якої-б то не було нації (хоч найменчої й найслабішої), губить ту стежку до щастя, яку проклала та нація. А в чім запорука, що то не була найправдивіша стежка?

Отже, щоб найскоріше досягнути щастя загальнолюдства, кожда особа мусить свої власні культурні здобутки вкладати в скарбницю культури рідної нації. Кожда нація свої культурні скарби мусить вільно складати в скарбницю загально-світової культури, набираючи звідтіля того, чого їй бракує. Чим більше кожда нація вкладе в скарбницю світової культури свого власного, самобутнього, тим скоріше досягнеть ся загально-людське щастя, бо тим більше стежок знайдесть ся до нього.

Відомий історик — соціолог проф. Лякомб, який марить про найскоріше зіляне народів і вороже ставить ся до острого поділу на нації, все-ж таки каже: “перехоплюване культури у чужинців безумовно звязане з небезпекою для загально-світової культури”.

Тому то нація, яка губить власні самобутні культурні здобутки, користні здібности, яка зрікаєть ся власного характеру, така нація вчиняє безумовно неморально і відносно себе і відносно всього світу. Тим більше вчиняє неморально та нація, яка гнітить других і вдушу в них свою культуру.

Вільний і самобутний розвиток націй є ще більша моральна необхідність, ніж самобутний розвиток окремих осіб. Тому кожда нація безумовно мусить іти своєю власною культурною стежкою, пробивати скелі й нищить терни, добуваючи власний шматок духовного хліба, а не хапати “крихти з столу панів своїх” і не приміряти на себе “кожух з панських плечей”.

Хто-ж се зневажає, той вчиняє неморально. Хто бажає собі вільного й щасливого життя, той мусить дбати й про вільне, щасливе житє нації. Як вся нація взагалі, так і кожда окрема людина її морально повинні стежити за тим, щоб ніхто не по-

рушав їхнього права на вільне жите та самобутний розвиток власної культури.

“Національне самовизначене людей є їх моральний обов'язок”, — каже відомий знавець моралі проф. Вольтман.

Кожда людина морально повинна дбати про вільний розвиток своєї нації, повинна дбати, щоб користні здобутки нації не пропали марно, притлумлені дужчим сусідом, а були таки вкладені в скарбницю світової культури. Перед кожною людиною пригніченої нації повинно завше стояти грізне питане, висловлене Франком в “Перехресних стежках”: — “Яке ти маєш право вдовольняти свої примхи та любовні бажання, коли мільйони твого народу не мають чим задовольнити найконечніших потреб життя?”

Конечний ідеал всесвітної культури — се братерське єднане всіх народів, се зіляне всіх народів в один народ, в яким не буде ні “елліна ні іудея”. Але се не означає загальної нівеліровки, загальної одноманітності. Мета культури в тім, щоб скласти такий лад суспільного життя, який дав би кожній нації та окремій особі щасте. Щасте-ж — понятє індивідуальне, а тому й не може воно втілитись для всіх в одну форму.

Процес зіляня народів в братерську сімю треба уявляти трохи не так, як його уявляють де-які сучасні космополіти, так звані ассімілятори. Треба, щоб каждая нація, як і каждая окрема особа, йшли до сього великого акту культури власними стежками з своїми власними скарбами, не відкидаючи на бік їм лиш властивих здібностей. Треба, щоб вони зливали ся вільно, а не з під батога дужчої нації. Треба, щоб вони дбали лиш про щасте загальнолюдуства, а не про вузьке, “патріотичне” щасте дужчої нації.

Справжнє царство правдивого космополітизму настане лиш тоді, коли нації вільно позичатимуть ся кращими здобудками культури, коли єднане народів не ґрунтуватиметь ся на кістках задавлених націй. Немає жадної потреби, щоб дужчі нації накидали слабшим свою культуру, свої здібности. Слабші нації й сами вільно, обмірковано й радо позичатимуть у них те, що користне. Хиби-ж ширити нема ніякої рації. До того-ж

мусимо брати на увагу, що часом річ, користна одній нації, шкодить другій.

Тільки вільна позика дасть спромогу користним здобуткам світової культури поширитись поміж всіма націями світу. Коли люди різних націй впевнять ся, що такий то здобуток французької культури — користний їм, то без батога позичатимуть та радо прищеплюватимуть його своїй нації, щиро дякуючи за таку користь французам і проймаючись до них особливою симпатією. Додивлять ся люди, що в українській культурі є здобутки користні всім націям — теж позичатимуть їх, не зважаючи на те, що ся культура слабша французької, і поважатимуть українську націю також, як і інші.

Вільно і обмірковано позичаючи кращі здобутки у сусід, кожда нація разом з тим матиме змогу виправити свої хиби. Від такої вільної позики користні здобутки всіх націй поширять ся всіма націями, а некористні погублять ся. Тоді ostrі ознаки національної окремішности зникнуть. Нації стануть подібними одна до другої і їм тоді легко буде не штучно, а натурально злитись в одну братерську семью народів, в один майже народ, який не матиме хиб ні жадної нації, а за те матиме користні здобутки всіх націй. Та нова всенація, що складеть ся таким шляхом, не буде схожа на яку небудь одну з тих націй, з яких склала ся, а буде потроху подібна до всіх їх. Коли-ж припустити, що для зіляння народів користо, щоб одна нація глitalа другу, се-б то, щоб люди одної нації забували свою власну національну культуру і набирались культури дужчої нації, як сього вимагають наші сучасні космополіти-асимілятори, — то нарешті одна дужча нація проковтне всі інші і сама запанує на весь світ. То буде не братерське єднане, а хижацьке проковтнене народів; не зіляне кращих здобутків всіх національних культур, а смерть їх, бо та нація, що всіх глитне, не вбере в себе всіх культур, а придушить їх силою, поставивши вгорі лиш свою культуру (як се ми бачимо скрізь в історії, де одні народи завойовували других). Та культура не матиме всіх тих користних здобутків, які виплекали різні нації, а за те матиме всі свої, їй лиш приналежні хиби. Тоді запанує на світі не всенація братерства, з розвиненою на всі боки культурою, а яка

небудь “всенімеччина” з зелізним кулаком, або “всеамерика” з культом гаманця.

Щоб сього не сталося, каждая нація морально повинна дбати про власну культуру, а каждая свідома людина, коли вона любить людей, коли бажає їхнього щастя, бажає, щоб всі народи злились в братерську сімю; коли бажає, щоб всі народи стали одним народом, — то мусить помагати слабшим народам в їх культурі, щоб вони стали на один рівень зо всіма, аби вільно злитись з другими, як брат з братом, як рівний з рівним, бо поки народи не рівні в культурі, доти не настане культурного єднання, а буде лиш ковтане дужчими слабших.

Отже моральна заповідь кожній свідомій людині: “помагай культурі слабших народів, а дужчі й без тебе обійдуть ся; дорожись рідною культурою, стережи, щоб її ніхто не ковтнув, працуй над її розвитком для того, щоб підняти її на високу ступінь, ставши на яку, вона вільно злилась би з другими культурами не як жебрак з панами (бо немає спільного щастя для жебрака й пана), а як з рівними братами, і щоб, зливаючись, вона мала право гордо сказати: “я зливаю ся з вами не з примусу, а через те, що бачу, як від нашої спілки буде краще всім жити; я беру у вас ваші користні здобутки, але плачу вам за них такими-ж цінними своїми, яких ви не маєте”! При таких лиш умовах: —

“З народом зійдець ся народ.
Зєднає братерство цілий світ,

Що з роду зародком було. —
Те процвіте, як пишаний квіт.”

(КІНЕЦЬ).

Дівочі мрії, трагі-комедія в 6-ох відмінах, Семена Ковбля	20ц
Добрі діти, образ з життя американських школярів в 3-ох діях П. Кліма	15ц
Душогуби, драма в 5-ох діях, І. Тогобочного	35ц
Душогубка, драма в 4-ох діях, Т. Трушевського	30ц
Дядько Тарас, діточний сценічний образець з життя Шевченка на 1. дію ..	15ц
Дячиха, комедія в 4-ох діях, Т. С. Суліми	35ц
Єврейський розвод, драма в 5-ох діях, Л. Суходольського	35ц
Живий мертвець, жарт на одну дію, Гавриїла Кобзара	25ц
Жидівка Вихрестка, драма в 5-ох діях, П. І. Тогобочного	50ц
Живий труп, драма в 6. діях Л. Толстоя	40ц
Доки сонце зійде,*роса очи виїсть, драма в 4-ох діях	30ц
За друзя своя, драма в 5-ох діях, В. П. Товстоноса	40ц
За Немань іду, оперета в 4-ох діях, В. Александрова	20ц
Запорожець за Дунаєм, чудова оперетка в 3-ох діях, з хорами і танцями ..	25ц
Запорожський клад, комедія-оперета в 3-ох діях, Ванченка Писанецького ..	20ц
Земля, драма Єлисея Карпенка	30ц
Едельвайс, для сцени написав Єлисей Карпенко	15ц
Зоря нового життя, комедія в 4-ох діях, А. Ф. Канценка	30ц
Іцко Сват, комедія в 1-ій дії, Із. Трембіцького	10ц
Капраль Тимко або що нас губить? Народна мельодрама в 5-ох актах, І. Мидловського	20ц
Кара за гріх, сумний образ з життя народа в 3-ох діях, написав Свій	35ц
Катерина (мужичка) драма в 4-ох діях, Ванченка-Писанецького	30ц
Козацьке сватанє на 3 дії	25ц
Коханя в мішках (Різдвяна ніч) водевіль в 1 дії зі співами (після Гоголя) С. Комішевацького	30ц
Княгиня Любов, в 3-ох діях	30ц
Між бурливими філями, в 4-ох діях	35ц
Мазепа, історична драма в 5-ох діях С. Комішевацького	35ц
Майська ніч, комедія в 3-ох діях Т. Устенка-Гармаша (після М. Гоголя) ..	30ц
Манігрула, комедія в 1-ій дії зі співами і танцями, Я Майданика	15ц
Маруся Богуславка, побутово-історична драма в 5-ох одмінах, М. Старницько-го. — Ціна	50ц
Мати наймичка, драма в 4-ох діях І. А. Тогобочного	25ц
Між двох сил, драма на 4 дії, В. Вишниченка	50ц
Монольоги ч. 1.	20ц
Монольоги ч. 2.	20ц
Монольоги ч. 3.	20ц
Мужики аристократи, народний образ в 2-ох діях	15ц
Марусина Ялинка. Різдвяна песка для дітей	15ц
Мандрівник, в 1 дії	25ц
Ми і Вони, в 2-ох діях	35ц
На відпуст до Київа, комедія в 3-ох діях, П. Стеценка	30ц
На сіножаті, жарт на одну дію, Л. Яновської	25ц
На старости літ, образ з життя народа в 1-ій дії, І. Я. Луцка	10ц
Насголящі, комедія в 1-ій дії, О. Бобикевича	20ц
На тихі води на ясні зорі, сценічний образ з життя народу в 4-ох діях, напи-сав Володимир Держипрука	25ц
Невольник, драма в 5-ох діях зі співами і танцями. Усценізував Карпенко Ка-рпий (Тобилевич) після поеми Тараса Шевченка	20ц
Недолюдки, бувальщина в 3-ох діях, Ванченка-Писанецького	30ц
Не клени, образ з життя народа в 1-ім акті, Романа Сурмача	10ц
Нещасне коханє, драма в 5-ох діях, Манька	40ц
Не повело ся, фарса на одну дію зі співами і танцями, Д. Крежаловського ..	10ц

(Продовжене списку на слідуєчій сторінці окладники).

Ніч під Івана Купала, драма в 5-ох діях зі співами і музикою. М. Старицького. — Ціна	50ц
Ой, не ходи Грицю, та на вечерниці, народна драма зі співами в 5-ох діях, М. П. Старицького	30ц
Орися (В каламутній воді), малюнки з міщанського життя в 4-ох діях, А. Ф. Володського	25ц
Ох! не люби двох! оперета в 3-ох діях, А. І. Нагоряньського	25ц
Перед Бурею, в 4-ох діях	35ц
Підгіряни, в 3 діях	50ц
Панна штукарка, жарт на 3 дії, А. Ф. Володського	30ц
Пан писар, штука в 3-ох актах, написав Г. Г. Г.	20ц
Пан Штукаревич або оказія якої не бувало, сільські сцени на 2 дії зі співами С. Е. Зіневича	35ц
Пекло в хаті, образ з життя народа в 1-ім акті, Романа Сурмача	15ц
Перший голова Ревкому фарса на одну дію, знедавно минулого, Ле-ле ..	10ц
Перший горальник, фантастична картина в 3-ох діях, написав Л. Лопатинський (на основі казки Льва Толстого)	40ц
Пімста Жидівки або чортове кубло, драма в 5-ох діях, зі співами і танцями, А. І. Козич-Уманської	40ц
Пімста за кривду, драма в 5-ох діях зі співами і танцями, В. Г. Казанівського. — Ціна	30ц
Після рабту, фарса на одну дію, Ле-Ле	10ц
Повернув ся із Сибіру, драма в 5-ох діях, Л. Яновської	35ц
По ревізії, етюд в 1. дії, Марка Л. Кропивницького	20ц
Пошились в дурні, комедія оперетка в 3-ох діях, М. Л. Кропивницького ..	35ц
Правда все горою, образ з життя нарда зі співами в 3-ох актах Р. Сурмача	25ц
Прометей, драматичний уривок Й. В. Гетого (переклав М. Слабінський)	15ц
Простак або хитрощі жінки перехитрені москалем, комедія в 1-ій дії, Васнял Гоголя. — Ціна	20ц
Самопалка, картина з революційного життя на Україні в 2-ох діях В. Шопінського. — Ціна	35ц
Сатана в бочці, комедія зі співами в 1-ім акті	10ц
Сватане на вечерницях, в 1 дії	10ц
Сватане на Гончарівці, оперета на 3 дії, Грицька Квітки-Основ'яненка ..	35ц
Свекруха Євдоха, образок сценічний в 3-ох діях	20ц
Свекруха, комедія в 3-ох діях Л. Лопатинського	25ц
Свідки, сценічний жарт на одну дію, Миколи Курцеби	15ц
Соколики, комедія в 4-ох діях, Григорія Цеглинського	35ц
Страйк, сценічний образ з життя хліборобів в Галичині в 3-ох діях, написав Н. Струтинський	20ц
Страйкер, образ з робітничого життя на одну дію Л. Райнголд	15ц
Тарас Бульба під Дубном, драма в 4-ох діях, К. Ванценка-Писанецького	35ц
Тато на заручинах, міщанська пригода в 1-ій дії, Григорія Григорієвича	10ц
Терновий вінок або жертви царизма, драма на 4 дії, В. Сиротенка	50ц
Так вам треба, в 1 дії	25ц
Трійка гільтаїв, комедія в 5-ог діях зі співами і танцями, М. Цестроя	35ц
Украдене щастє, драма з сільського життя в 5-ох діях, Ів. Франка	25ц
Халепа, жарт з артистичного життя на одну дію	20ц
Хата за селом або Циганка Аза, драма в 5-ох діях зі співами і танцями, І. К. Галайсевича	50ц

Ukrainska Knyharnia

850 Main St.

Winnipeg, Man.